Új Nézőpont

VIII. évfolyam
2. szám

Történelem, néprajz, társadalomtudomány, honismeret

Tartalom

Tanulmányok

Emődi András: „A hol a borból pénzelnek az emberek” A hegyközszentimrei református eklézsia és a bor kapcsolata a 19. század első felében

Nagy Bettina: A Mailáth család perbenyiki hitbizománya

Szilvássy Zoltán: A katonai és polgári elhárítás a Tanácsköztársaság időszakában, különös tekintettel a Politikai Nyomozó Osztály eljárására – I.rész

Buzgó Gábor: A trianoni államhatár hatása a Nyírség és a Szatmári-síkság társadalmára 1900 és 1941 között

Orbán Melinda: Az ungvári fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító állomás tevékenysége Kárpátalján a második világháború időszakában

Recenziók

Szőke Richárd Rajmond: A Bihari Múzeum Évkönyve XXV.

ÚJ NÉZŐPONT VIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

VIII. évfolyam 2. szám

Debrecen, 2021.

Szerzőink

Buzgó Gábor, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Emődi András, levéltáros (Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, Nagyvárad)
Nagy Bettina, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Orbán Melinda, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Dr. jur. Szilvássy Zoltán, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Szőke Richárd Rajmond, történész-segédmuzeológus (Bihari Múzeum, Berettyóújfalu)

Főszerkesztő
Dr. Brigovácz László PhD

Szerkesztőség
Dr. Papp Klára DSc, Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD,
Dr. Szendrei Ákos PhD, Dr. Török Péter PhD, Dr. Vajda Mária PhD

Szerkesztőbizottság
Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, Kolozsvári István, Kujbusné dr. Mecsei Éva PhD,
Dr. Seres István PhD, Dr. Szabadi István PhD, Szekeres Gyula, Szikla Gergő,
Dr. Szilágyi Ferenc PhD, Dr. Szilágyi Zsolt PhD, Tőtős Áron

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Lektorálás
Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
(Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet)
Dr. Szendrei Ákos PhD, tudományterületi doktori titkár (DE BTK)

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek
Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: *4032 Debrecen, Egyetem tér 1.*
Szerkesztőségi e-mail cím: *ujnezopont@gmail.com*

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

EMŐDI ANDRÁS: *„a hol a borból pénzelnek az emberek”* A hegyközszentimrei református eklézsia és a bor kapcsolata a 19. század első felében.....5

NAGY BETTINA: A Mailáth család perbenyiki hitbizománya.....23

SZILVÁSSY ZOLTÁN: A katonai és polgári elhárítás a Tanácsköztársaság időszakában, különös tekintettel a Politikai Nyomozó Osztály eljárására – I. rész.....35

BUZGÓ GÁBOR: A trianoni államhatár hatása a Nyírség és a Szatmári-síkság társadalmára 1900 és 1941 között.....57

ORBÁN MELINDA: Az ungvári fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító állomás tevékenysége Kárpátalján a második világháború időszakában.....68

Recenziók

SZŐKE RICHÁRD RAJMOND: A Bihari Múzeum Évkönyve XXV. 80

Contents

Studies

ANDRÁS EMŐDI: *"Where people make money from wine"* – The Relationship of the Reformed Ecclesia in Hegyközszentimre with Wine in the First Half of the 19th Century 5

BETTINA NAGY: The Entail of the Mailáth Family in Perbeník 23

ZOLTÁN SZILVÁSSY: Military and Civilian Remediation during the Soviet Period, the Procedure of the Political Investigation Department, in Particular – Part One 35

GÁBOR BUZGÓ: The Impact of the Trianon State Border on the Society of the Nyírség and the Szatmár Plain between 1900 and 1941 57

MELINDA ORBÁN: The Activity of the Disinfection and Transport Station for Infectious Disease Patients in Uzhhorod in Transcarpathia during the Second World War 68

Recensions

RICHÁRD RAJMOND SZŐKE: Yearbook of the Bihar Museum XXV. 80

Emődi András

„a hol a borból pénzelnek az emberek”
A hegyközszentimrei református eklézsia és a bor kapcsolata a 19. század első felében

1798. április 21-én az érmelléki egyházmegye részét képező Hegyközszentimre lelkészi hivatalára „*[…] meg-hívattatott a Traktus Notáriussa Szántó János Ér-Semlyénből, holott 26 esztendőkig nagy kedvességgel prédikátoroskodott vala.*” A debreceni születésű, alsóbb iskoláit a szatmári scholában abszolváló, a Debreceni Kollégium törvényeit 1759. április 24-én aláíró és már az iskolarektorságot is Semjénben kipróbáló Szántó János 1770 nyárutóján iratkozott be a marburgi, majd 1771 áprilisában a heidelbergi egyetemekre. Az 1772. február 18-i bagaméri helyosztó gyűlés hagyta jóvá az ifjú akadémita lelkész semjéni meghívását, majd ottani papként 1797-től az érmelléki traktus jegyzői tisztét is viselte.[1] A meglehetősen hosszú időt elemésztő első állomáshelyének lelkészi és rektori díjleveleiben borról és szőlőről nem esik említés, hiszen esztendők múltán Fényes Elek kurtán ki is mondta, hogy Semjénnek „*szőlője nincs*”…

… annál inkább volt szőleje és bora Hegyközszentimrének, a falu ugyanis a „*szőlőhegy déli oldalában*” fekszik, „*honnan felséges kilátás esik a Berettyó tágas völgyére […] bora az egész Érmelléken a legjobbak közé tartozik.*”[2] Az itteni egyházközség javainak leírása e mondattal kezdődik: „*A Hegyközszentimrei Helvétziai Vallástételt követő Ekklésiának nintsen most egyébb fundusa, hanem tsak egy szőlleje a Szent Imrei Promontóriumon.*” Lelkészi díjlevele ezekkel a szavakkal: „*Minden egéssz bért fizető gazda ád négy 4 ≈ kanta mustot […] Egéssz bért fizető gazda van 200.*” A rektor díjlevele pedig: „*Minden gazda ád az ekklésia ittzéjével 16 iccze mustot.*”[3]

Szántó János tiszteletes megérkezett az érmelléki Kánaánba. Olyannyira meg, hogy 1799-re az „*elöljárók dítséretes fáradozásokból*” elkészült a prédikátori borospince is „*a Templom hegyi alatt*”, hiszen a hívektől beérkező közel 9000 liter must elhelyezéséről gondoskodni kellett.[4] E derék lelkész azon nyomban, már 1798-tól szabályos diáriumot vezetett az anyakönyv üres lapjaira, évenként lejegyezve „*hazánknak s közelebb a H.K.Sz.Imrei Ekklésiának dólgait*”, el egészen 1819-ig.[5] Hegyközszentimre „dolgai” között a legfontosabbak közé tartozott az időjárás taglalása, majd nyomában a hegyen végzett munka menete és a szőlőtermés értékelése. Itteni pályafutása mindenképpen jól kezdődött, őt idézve „*ez az esztendő egy vólt a leg bóldogabb esztendők közzül, búza, tengeri, bor, széna mindenütt igen bővön termett: a hordó igen drága lett 10 garason kelvén k[is] csebri […] borok*

[1] Szántó János 1743–1826 között élt. Szabadi 2013. 471.; Tar 2004. 168.; RNL BmI ÉREL 377. k. p. 36.; RNL BmI Anyak. Protocollum p. 123.
[2] Fényes 1851.
[3] Emődi 2018. 284–286.
[4] Protocollum p. 122.
[5] Protocollum pp. 123–132., 317–324. 1812-ben Szántó Jánost a traktus esperesévé választották, helyét a szentimrei katedrán káplánként majd végleg fia, az ugyancsak akadémita lelkész Szántó Dániel (1785–1851) vette át. 1822. április 10-én 50 esztendős prédikátori jubileumot tartott, előtte azonban előrehaladott korára való hivatkozással esperesi szolgálatát felfüggesztette. Az öregúr 1825-ben fia háztartásában, Hegyközszentimrén éldegélt.

meg lehetősök termettek de óltsók, őszszel 7. 8. 9. márjásokon lehetett ö[reg] csebrit venni. Planétája az esztendőnek vólt Jupiter."

Huszonegy év leforgása alatt az időjárás szeszélye folytán sosem látott bő termésre és végzetes jégverésre egyaránt volt példa. Nyolc esztendő hozott jó termést,[6] öt közepeset,[7] nyolc pedig gyengét.[8] 1800 és 1803 között négy egymás utáni évben „*jó borok termettek*", 1802-ben „*aszszú szőlőt eleget lehetett szedni*". 1803-ban „*igen bőv szüret volt, úgy hogy a must igen olcsó, a hordó ellenben felette drága vólt*". 1805-ben „*a szőllő termése illy alkalmatlan időben igen rossz volt, meg nem érhetett, a mennyire meg ért is, már 8ber 7dikén el kezdődvén a fagy, azután a tartós esső, végre november elein a tartós hideg essővel elegy, a borok rosszak is lettek, de kevés is, annyira, hogy a rendes termésnek negyed része sem volt.*" A következő esztendő hasonlóan gyenge eredményt hozott, majd 1807 nyarát követően „*a szőlő szemek szemlátomást fel hójagosodtak s szépen meg értek, a mit senki sem reménylett, és nagy bámulására a világnak olly bőv szüret lett, hogy a bor egy árrú lett a hordóval*". 1811-ben „*a kemény fagyos dér el tsapta a hegyeket az Ér-Mellyékén, de itt nem ártott, azért is jó boraink lettek*". 1814–1816 között három igen sovány esztendőről számol be a krónika, 1815-ben „*egres maradt tehát a szőlő, s a bor savanyú lett és kevés […] a szegénység pedig nagyon megtanúlván a múlt esztendőben, hogy bor nélkül el lehet élni. Ebben az esztendőben ujjság vólt bortól megvidámodott embert látni*". Még 1816-ban is „*nagy vólt az ínség a Hegyközön, a hol a borból pénzelnek az emberek*". Végre 1817-ben „*a szőllők is szépen elkészültek, és igen jó borok lettek*". A napló vezetésének utolsó esztendejében „*Augustus és September vidám […] de ollykori essős napokkal, s itt Sz. Imrén minden ártalom nélkül telvén el, meglehetős szüret lett Octoberben, mind a bor bővségére mind a must édességére nézve.*"

Szántó Jánost fia, Szántó Dániel váltotta a szentimrei szószéken (1814–1851 között volt a gyülekezet lelkésze), s bár 1819 után a diáriumot már nem vezette, a gondnoki számadásokból teljes képe rajzolódik ki az egyház szőlő- és borgazdálkodásának.

A távolabbi múltba tekintve illendő megemlítenünk, hogy a 16. század derekát követően az addigi földesúr, a váradi katolikus püspökség itteni javait szekularizálták, majd 1666-tól kezdve a három nagy világi birtokos kezére jutó falu tizedjavadalmait a debreceni református kollégium élvezhette. E beneficiumnak a latin egyház újbóli birtokba szállása vetett véget a Rákóczi-féle szabadságharcot követő évtized során.[9] Már a 17. század végétől módos debreceni polgárok igen jelentős szőlőbirtokokat szereztek az Érmelléken és a Berettyó-mentén, így Szentimrén is.[10] A cívisvárosi és az összes többi tulajdonost név szerint is megismerhetjük a katolikus püspökség 1733. évi összeírásából. Többek között Tabajdi Sáska János kollégiumi professzor és Debrecen városa is birtokolt itt egy-egy tisztességes nagyságú szőlőt. Az extraneusok száma egyébként 111 volt, s míg a helyi szőlősgazdák többnyire 1–5 kapaalja területen gazdálkodtak, az extraneusok közül többen is 10–40, egyesek 60, sőt 80 kapaalja területet birtokoltak. Szentimrén összesen 1400 kapaalja (200 hold) szőlőt számláltak 1733-ban, ebből több mint 1000 kapaalja extraneusok, s csak alig több mint 300 kapaalja volt helyi gazdák birtokában.[11] Ekkor a földbirtokos katolikus püspökségnek *ex nona et decima* évi 600 urna (akó) bort (vagy annak árát, 1 rénes forintot akójáért) adóztak, ebből mintegy 120–130 akót mér-

[6] 1800, 1801, 1802, 1803, 1807, 1811, 1817, 1819.
[7] 1804, 1808, 1809, 1812, 1818.
[8] 1799, 1805, 1806, 1810, 1813, 1814, 1815, 1816.
[9] Rácz 1995. 112–113.
[10] Bársony 2009. 181–185., 188–190.
[11] MNL OL E 156a Fasc. 17. No. 10.a. IV. k. pp. 105–113.

tek ki a helyi uradalmi kocsmában.[12] 1778-ban a püspökségnek már egy 253 kapás saját szőleje is volt a promontóriumon, uradalmi pincéjében 2000 akó bort tárolhattak. Kilenced és tized fejében több mint 970 akó bora gyűlt, melynek akkori értéke (1 forint 42 krajcár akója) 1650 forint volt.[13] A lakosság számának és a szőlővel beültetett területnek a növekedését is figyelembe véve a Szántók idejében a latin egyház Szentimrén legalább 1200 akó (60000 liter) bort inkasszált földesúri jusson. A faluban és határában Szántó Dániel halálakor összesen 970 hold dézsmás hegyi szőlő és 102 hold taksás kerti szőlő volt, a püspökség saját majorsági kezelésében pedig 11,5 holdnyi.[14] Az extraneusok számára és összetételére vonatkozó adatunk e késői korszakra alig van, de az tény, hogy még 1804-ben is a „*Sz.Imrei hegyi szőllős gazdák seriesse kik Debreczenbe laknak*", 24 nevet sorolt fel.[15]

A szentimrei bor ára

A vizsgált korszakunk kezdetén dúló napóleoni háborúk okozta infláció, majd folyamatos pénzromlás és pénzrontás természetesen a bor árában is jelentkezett.[16] Szántó János naplójából ezt szépen követhetjük. Míg 1798–1804 között ezüstalapú forintban (rénes forint) kifejezve egy öreg cseber bor ára a termés függvényében általában 4 forinton indult szüretkor, és többnyire 8–9 forintra „*hágott fel*" karácsonyra vagy tavaszra, addig az 1805-től hangsúlyosan jelentkező, és 1811-re 500%-ot elérő infláció az akkori jó bortermés piaci árát 30–38 forintra emelte. Ekkor a bankócédulákat bevonták és pénzleértékeléssel párhuzamosan „*váltó czéduláik jövének be, mellyek amazoknak számát 1/5 részre levonták*". A háborús időszakot követő áringadozások 1817 után csillapodtak le, és ismét stabilabb árfolyam állt be. 1818-ban „*elég erőss bor lett, meljnek ö[reg] csebri 5 s 6 forintokon indúlt, de színűl fel hágott tavaszra 11, 12 sőt 14 forintokra is*". Leszögezhetjük, hogy stabil ezüst alapú forinttal számolva Hegyközszentimrén egy öreg cseber must ára szüretkor 4–5 forint volt. Karácsony tájékán és a következő esztendő tavaszán akár 8–14 forintot is kérhetett a mindenkori hegyközszentimrei gondnok az eklézsia pincéjében tárolt, vagy Szántó János tiszteletes a prédikátori borospincében felhalmozott *színbor*ért, *óbor*ért. A katedrán őt követő fiának, Szántó Dánielnek prédikátorsága idejéből bőséges információkat nyújtottak e tekintetben a gondnoki számadások.[17] A seprős bor ára mindvégig legkevesebb 5–6 forint, a színbor ára többnyire 8–9, ritkábban 10–12 forint volt öreg csebrivel. A messze földön híres és mindenkor eladható szentimrei bor ára stabilan tartotta magát.[18]

[12] Uo. pp. 115–116. 1 urna/akó = kb. 50 liter.
[13] MNL OL E 156a Fasc. 125. No. 1.a. I. k. pp. 98., 103.
[14] Fényes 1859. 452–453. Megbízható helyi források 1865-ben már csak 700 hold szőlőt jeleztek. Vö. Pesty 1864. 240.
[15] RNL BmI HszREL 4. cs. f. 37.
[16] A devalvációra és a pénzértékindex alakulására ld. *https://artortenet.hu/* (Utolsó letöltés: 2020. november 09.)
[17] KREL HszREL 1. d.
[18] A forrásainkban megjelenő mértékegységek az öreg cseber (85 liter), a kis cseber (42,5 liter), a kanta (=10 icce=8,4 liter) és az icce (0,84 liter), hiszen „*[…] Bihárban a bor mérték nem az akó, hanem cseber, s a kis cseber 50, az öreg cseber 100 itczét foglal magában.*" Ld. Fényes 1839. 44.

Az eklézsia bora

A hegyközszentimrei református egyházközség több szálon is a szőlő és a bor bűvöletében élt, annak foglya volt, hiszen jövedelmének jelentős részét borának eladásából fedezte, lelkészét és iskolarektorát szinte kizárólag borban fizette, a hívek az egyházi adó javát borban szolgáltatták be.

Saját szőleje mindig volt, igaz azt többször is cserélte, helyét változtatta, több tagban tartotta. 1801-ben egyetlen, 16–18 kapaalja nagyságú szőlőt használt a promontóriumon lévő Koppán-tetőn, melyet 650 forintért vásárolt abban az évben. Valamikor 1824 után új szőlővel gyarapodott, ugyanis 1838-ban az egyházközség a birtokában volt mindkét szőlőt eladta 1500, illetve 750 forintért, ám azonnal „*ezek helyett más nagyobb darab szőllő vevődött 2500 forintokon*", Debreczeni Pap Jánostól. A református eklézsia birtokában a reformkorban 4–5 holdnyi szőlő lehetett. A szőlőmunkásokra, kapáltatásra, karózásra, metszésre, kötözésre, szüretre, préselésre, hordók javítására, abroncsolásra, szállításra stb. fordított pénzösszegek éves átlaga 100 forint körül mozgott. 1808-ban 141, 1810-ben 115, 1822-ben 78, 1827-ben 100, 1832-ben 131, 1834-ben 112, 1836-ban összesen 60 forint volt „*az Ekklésia szőllejére, s munkára tett*", s a számadásokban önálló fejezetben kimutatott erogatio. 1819-ben 400 darab karót 4 forinton, 1821-ben 1900 darabot 26 forinton, 1832-ben pedig 3000 darabot 33 forintért vásároltak. A szőlő kötözésére évente 50–60 kéve gyékényt, bodnározó gyékényt pedig 10 kévével vásárolt a gondnok. Az 1840-es években két szekérnyi gyékényt szereztek be minden esztendőben. A jelzett nagyobb területű szőlő megvételét követően talajjavítási és ültetési munkálatok következtek, 1839-ben csak „*a trágya és föld hordatásra tett költség igen tetemes*", 240 forint volt s így az évi kiadások 382 forintra emelkedtek. 1840-ben azt is meghaladó összegre, 419 forintra. 1841-ben ismét eladtak egy szőlőrészt 1200 forintért a papilak javítási és a hozzá tartozó istálló építési költségeinek fedezésére. Ekkortól 1849-ig a szőlő művelésére évente átlagosan 230–240 forintot költöttek.

Ami a termést illeti, a kedvező vagy kedvezőtlen időjárási körülmények függvényében e szőlők hol több, hol kevesebb bort adtak. Az „*1808ik esztendőbéli termés*" 69 kis cseber (a továbbiakban kcs.) volt, 1809-ben 123, 1810-ben 87, 1815-ben 38, 1820-ban 99, 1821-ben 79, 1822-ben 94, 1826-ban 34, 1829-ben 98, 1830-ban 40, 1832-ben 75, 1834-ben 206 (!), 1835-ben 110, 1836-ban 30, 1838-ban „*a mostoha szüreten*" 3 (!), 1839-ben 116, 1840-ben 97, 1841-ben 160, 1843-ban 82, 1844-ben 171, 1845-ben 74, 1846-ban 98, 1847-ben 108 kcs. A szeszélyes ingadozás kiegyenlítésére a mindenkori gondnokok folyamatosan vásároltak bort, és gyenge saját termés esetén feltöltötték a készletet, 1811-ben például 689 forintért mintegy 60 kis csebernyit.

Ha a tároló kapacitásra vonatkozó adatokat vesszük szemügyre, 1804 májusában az egyház bora 12 darab, egyenként 11 kcs. bort befogadni képes hordóba volt elhelyezve. Egy 1808. januári adat szerint „*van az Ekklésiának 12 hordója, mely 12 hordóba van 134 kis cseber s 3 kanta bor*". Így tehát egy tucatnyi, egyenként 470 literes nagy hordóra kell gondolnunk. Volt továbbá három nagy és két kisméretű kádja. 1821-ben a kurátor egy „*30 kis cseber alá való hordót*" vett az eklézsiának 30 forintért, mely tehát 1275 literes ászokhordó lehetett. 1824-ben „*két újj hordót, 26 Kis Cseber alá valót vett*" 16 forint és 54 krajcárért. 1841-ben a számadás szerint „*az Ekklésia pinczéjébe van 17 hordókban, a töltelékre és apadásra ki hagyott 2 cseber 3 kantán kívül 173 [kis] cseber bor*", azaz 7400 liter.

Borai után az egyházközség dézsmát fizetett a földesúrnak, a váradi római katolikus püspöknek. Hol borban, hol pénzen megváltva. 1821-ben 11 kis cseberrel fizetett, 1829-ben megváltva 17 forintot és 20 krajcárt. 1834-ben a kiemelkedő eredményt hozó szüretkor 38, 1835-ben pedig 19 kis csebernyi lett volna a dézsma, de a püspök elengedte a harmadát, illetve a felét. Pénzben megváltva így 68 és 17 forintot fizetett az eklézsia. A rossz termést hozó 1836. évben „*dézmába 5 kis cseber bor adódott*", 1844-ben és 1845-ben egyaránt 8 csebernyi bor vándorolt a katolikus püspökségi pincébe.

Aktuális kiadásainak, tervezett költségvetésének függvényében az egyházközség áruba bocsátotta felhalmozott készleteit, többnyire nagy tételben, egyetlen vásárlónak. Jellemző módon pénzbevételeinek fele, sokszor kétharmada is boreladásból származott. Az inflációt megelőző években és az azt követő évtizedekben átlagosan 90–100 kcs. mustot, seprős bort vagy óbort adtak el esztendőnként, s abból 300–500 forint jövedelme volt az eklézsiának. Voltak persze kivételes évek is. 1812-ben éppen az infláció tetőzésekor 145 kcs. bor 3987 forintért kelt el, 55 forintért (!) egy öreg csebernyi. Az 1834. évi nagyszerű termésből 193 kcs. adódott el 740 forintért. Az 1836/37. évi költségvetésben az 1126 forintnyi teljes pénzbevételből 880 forint származott összesen 142 kcs. bor eladásából. Az 1844. évi seprősből – 5 forint 45 krajcáros áron öreg csebrivel – 191 kis csebernyit vásároltak meg, 549 forintért. Számos esztendőben jelezte a számadás, hogy seprőstől adták el a bort, tehát szüret és karácsony között.

Időnként a vásárlókra vonatkozó adatokat is rögzítettek a számadó gondnokok. 1820-ban a „*Sárándi Bírák Uraimék*" vásároltak 58 kcs. és 2 kanta bort 321 forintért, öreg csebrit 11 forinton. 1822-ben a „*N. Károlyi Méltóságos Uradalom részére*" adódott el 94 kcs. 470 forintért, 10 forinton öreg csebrivel. 1824-ben *újfalusiak* vettek 129 kcs. színbort 7 forinton öreg csebrivel, vegyesen az 1823. évi saját termésből és vásárolt borokból.

1840-ben „*Az Ekklesiának tavalyról maradt boraiból el adatott N. Tiszt. Professor Erdei Josef Úrnak 139 kis cseber 3 kanta bor, öreg csebri 12 forintjával*", összesen tehát 837 forintért. A debreceni kollégium hittudós tanára Erdélyi József a következő évben is vásárolt a szentimrei egyházközségtől 94, majd 1848-ban 107 kcs. színbort. 1844. december 15-én „*a Szent Imrei Reformált Szentegyház pinczéjébe talált boroknak felakózásakor a professor úr*" négy hordójába éppen 37 kcs. bor volt. Úgy tűnik, bérletet váltott az eklézsia boraira… és a hittudomány mellett a kalmárkodáshoz is jól értett.

1843-ban 127 csebernyi készlete maradt az eklézsiának előző évről és az aktuális terméssel együtt az egészet eladta „*váradi nemes Pirtsi Dániel úrnak*", 214 kis csebernyit, 535 forintért.

1846 „*decemberben az Ekklésia újj seprős boraiból eladatott egy Péterszegi Sidónak 96 cseber 4 kanta, 12 forint 30 krajcárjával*", 602 forint és 30 krajcárért. A rosszmájú gondnok, Molnár András nem átallotta bejegyezni a számadásba, hogy „*a 'Sidó ráadás képpen el kunyerált 2 kantát*", holott e ráadás az alku tárgyát képező bor mennyiségének mindössze 0,4%-át tette ki, ráadásul e tisztességes és nagy hasznot hozó üzlet karácsony napján, Dávid Fiának születésnapján köttetett…

A gondnokok többször is megvonták a szőlővel és borral kapcsolatos pénzügyi mérleget, például 1841-ben az eklézsia szőlejéből *tiszta haszon van* 397 forint. Erdélyi János kurátor az 1843. esztendei gyengébb termés okozta negatív szaldó lejegyzését követően, melynek értelmében „*károsodás van 123 forint és 18 krajcár*", kedélyesen biztatta az elöljá-

róságot, hogy „*azért kéttségbe ne essünk, ha most le ment is szőllőnk régi jó napja, felderíti azt még jó Istenünk valaha!!*”

Feltűnhetett, hogy számos évben az eladott bor mennyisége jóval meghaladta a saját termést, s ez nemcsak a korábbról felhalmozott, esetleg vásárolt boroknak volt tulajdonítható, hanem a hívek adójából visszamaradó kisebb készleteknek is. A szentimrei református hívek ugyanis egyházi adójuk nagyobbik részét, amint már utaltunk rá, mindenkor borban fizették. A számadások ennek pontos mértékét 1833-tól rögzítették. Ez év novemberében 321 kis csebernyi must jött be a szőlős gazdáktól és „*a szőlővel nem bíróktól must helyett*” 110 forint és 27 krajcár *mustpénz*. Ezt követően 1850-ig esztendőnként 275 és 320 kcs. között ingadozó mennyiségű mustot adtak be a hívek. A 18. század végén 250 családfő/gazda/adóalany lakott Szentimrén, számuk 1850-re felszaporodott 300-ra.[19] A szőlősgazdák szinte mind 7 kanta (70 icce, azaz 58,8 liter) mustot, néhányan ennek felét, 3½ kantányit szolgáltattak be. A szőlővel nem rendelkezők többnyire 3 forint, néhány szegény és özvegy 1 vagy 1½ forint *mustpénzzel* váltotta meg e kötelezettségét. Az 1830–1840-es években a 290–300 szentimrei gazda közül mindösszesen 60–65 volt *szőlőtlen*. Ők együttesen 100–150 forint mustpénzt fizettek be a számadó gondnoknak.

Évi átlagokkal számolva, a mustban bevételezett 300 kis csebernyi folyékony adó, az eklézsia szőlejében termő 100 kis csebernyi borral és az esetlegesen a pincében felhalmozott régebbi készletekkel együtt akár 400–500 csebernyi mennyiséget is számlálhatott (az igen jó termést hozó 1844. évben 666 kcs. bor szerepelt a bevételi oldalon!). Az egyházközségi pince tároló kapacitása messze nem volt ekkora. Mi történt tehát a többlettel?

A lelkész bora

A mindenkori szentimrei lelkészeknek a régebbi, 18. századi díjleveleiben foglaltak lényegében alig különböznek az 1824-ben is érvényes javadalmi előírásoktól. Minden adófizető gazdaember évi 4 kanta bort és egy véka búzát fizetett a lelkésznek s ez tette ki jövedelmük javát. A stólapénz, a tűzifa, a széna, a némi szántóföld használati joga és az özvegyek vásznai csak ráadások voltak.[20] A csonka háztartások, özvegyek „*fél bért ádnak mind borból, mind búzából*”.

A gazdánkénti 4 kanta must/bor ismert díjleveleink pontosításai szerint *öreg* vagy *régi* vagy *ekklésiai ittzével* értendő, azaz 12 iccés kantával mérve gazdánként 48 közönséges icce volt a boradó. Szántó János tiszteletesnek 200 egész bért fizető gazdával és 40 fél bért fizetővel számolva 10560 icce, azaz 208 kis cseber, mai fogalmakkal élve 8870 liter bor jövedelme volt minden esztendőben. Fia, Szántó Dániel szolgálata idején, az 1831. évi nagy kolerajárványt követően a belső személyek fizetését állandó pénz- és terménymennyiségekre rögzítették. A lelkész ezt követően minden esztendőben 160 kis cseber bort (vagy mustot), 50 köböl búzát és a szőlőtlen gazdák adójából elkülönített 50 forintot kapott. Csekély módosításoktól eltekintve ez így maradt 1850-ig. Amennyiben vala-

[19] 1789-ben mindössze 1000 lélekből állt a gyülekezet, 1824-ben a Szentimrén lévő 250 házból 239-ben laktak reformátusok, a lelkek száma ekkor 1232 volt (Protocollum pp. 233–235.).
[20] Protocollum p. 351.; Emődi 2018. 285.

milyen okból nem gyűlt össze a megfelelő mennyiségű bor, úgy pénzzel pótolták a hiányt, erre azonban ritkán került sor.[21]

A szentimrei lelkész bora az éppen aktuális piaci árak függvényében legkevesebb 400, átlagban 600–700, ritkábban akár több mint 900 forintot is ért (5, 8–9 és 12 forintos áron *öreg csebrivel*). Teljes jövedelme – a stólapénzt és egyéb „apróságokat" nem számítva – így legkevesebb évi 600, legtöbb 1000–1200 forint volt, mely utóbbi összeg felért a nagyobb városok lelkészei vagy a debreceni kollégiumi professzorok jövedelmével.[22]

A rektor bora

A régi, 18. századi iskolarektori díjlevelek előírásai szerint „*Minden gazda ember ad 8 öreg icze bort.*" Ezen felül sorkosztot, 20 véka búzát, a gyermekek utáni didactrumot, és halottkíséret utáni fizetséget kaptak a mindenkori szentimrei rektorok, kik mind a debreceni kollégiumból érkeztek általában két vagy három esztendős szolgálatra. Az 1794. évi és 1824-ben is érvényes díjlevél szerint már kétszer annyi, 16 öreg icce mustot kaptak gazdánként, kétszeri sorkosztot vagy helyette 4 icce bort gazdánként és minden tanított gyermek (átlagban 50) után további 10 iccét. Ez összességében úgy 120 kis cseber bornak felelt meg. Ismét csak biztosabb támpont az 1833-tól a számadásokban rögzített jövedelem, mely a rektor évi fix fizetségeként 90 kis cseber bort, 5 köböl búzát, a szőlőtlen gazdák adójából elkülönített 35 forintot, a didactrum fejében átlagban további 10 kis cseber bort és egyéb apróságokat határozott meg.[23]

A rektorok bora legkevesebb 250, átlagban 400–450, ritkábban 600 forintot ért, teljes jövedelmük 350–700 forint között ingadozott. A bihari iskolamesteri jövedelmeket tekintve ez kiemelkedő, hiszen például a lelkészi képesítéssel rendelkező nagyváradi iskolai „professzor" éves fizetése korszakunkban 650–800 forint, a segédtanítóké és a váradi német nyelvtanáré 300–400 forint között mozgott, egy átlagos falusi rektor Biharban 150–200 forintnál nem keresett többet. Ezen persze nem csodálkozhatunk, Szentimre többször is academica promotio volt, a tehetségesebb (vagy jobb kapcsolati hálóval rendelkező) debreceni végzős deákok egyik ugródeszkája, igazi zsíros hely. 1815–1819 között Szántó Zsigmond, az öreg esperes legkisebb fia, a fungáló lelkész testvéröccse volt itt a rektor, ki 1821-ben a Hegyközszentimrével szomszédos Vajda prédikátorává lett. Talán nem véletlen, hogy a szokásosnál hosszabb ideig, négy esztendeig viselte a szentimrei iskolamesteri tisztet, busás hasznot húzva belőle…

A Szántók idején Szentimrén rektoroskodó ifjak közül Nagy Márton (1797–) hodosi, Göntzi Ádám (1802–) dobosi, Kassai János (1804–) karcagi, majd szatmári és tiszaföldvári, Barta István (1806–) kokadi, majd tarcsai, széplaki és felsőábrányi, Szigeti Péter (1809–) csurgói, Szántó Zsigmond (1815–) vajdai, Szügyi József (1819–) baranyai, Bányai István (1828–) pelei lelkész lett. Deák Józsefből (1822–) salétrom inspektor, Fodor Ferencből (1831–) bogyoszlói nótárius lett.[24]

[21] 1833–1850 közötti gondnoki számadások: KREL HszREL 1. d.
[22] Rácz 1995. 249–256.
[23] Protocollum p. 341., 351.; Emődi 2018. 286.; KREL HszREL 1. d.
[24] Protocollum pp. 223–224.

A leánytanító bora

Korábban a templomi szolgálatáért kapott az egész bért fizetőktől 10 icce, a többiektől 5 icce bort, összesen hozzávetőleg 40 kis csebernyit. Egyéb jövedelmeivel itt nem foglalkozunk. 1833 után 39, rövidesen 40 cseber borban és a szőlőtlen gazdák adójából elkülönített 17, később 20 forintban állapították meg az évi borjövedelmét.[25]

Összegezve a fentieket, a hegyközszentimrei eklézsia mindenkori gondnoka a lelkésznek, a rektornak és a leánytanítónak mindösszesen 300 kis cseber (12750 liter) bort adott ki éves fizetésükbe. Korábban láthattuk, hogy ugyanazon számadó gondnokok esztendőnként 275–320 csebernyi mustot bevételeztek egyházi adó fejében, így ami bejött, azt gyakorlatilag tovább is adták. Mivel mindkét folyamat a szüret és karácsony közötti időszakhoz kapcsolódott, feltételezzük, hogy a felesleges fejtéseket kerülendő, a hívek borát közvetlenül a belső személyek hordóiba gyűjtötték. A gyűjtés egyébként az egyház költségén történt, *a borbeli fizetés beszedésére* 1826-ban 26 forintot, 1839-ben 17 forintot, 1843-ban 31 forintot, 1846-ban 30 forintot fizetett ki a számadó gondnok a felfogadott segítőknek.

Az eklézsiai borospince tároló kapacitásának korábban említett problémája így már megoldódhatott. Ott kizárólag az egyházközségi szőlő termését és a felhalmozott, esetleg vásárolt borokat kellett elhelyezni, többnyire 120–180 kis csebernyi nedűt.

A bor „részesedése" az egyházközségi számadásokban

A belső személyek fizetésének részét képező és a hívek adójaként beérkező több mint 12000 liternyi bor pénzben kifejezett értéke átlagban 1200 forint volt, a számadásokban világosan megállapítható hegyközszentimrei árakkal számolva. Ehhez kétség nem fér. Mint láttuk, ez a költségvetési tétel a bejövő és kimenő oldalon lényegében egyforma volt, kiegyenlítődött.

A saját kezelésben lévő egyházközségi szőlő átlagosan 90–100 kis csebernyi bort termett, az abból származó bevétel – amint már jeleztük – 300–500 ft. között mozgott és ez a mindenkori, 600–1000 ft. összegű teljes készpénzbevételeknek átlagban a felét jelentette. A készpénzkiadások éveken, évtizedeken keresztül 400–500 ft. között ingadoztak, építkezések, javítások idején 1000–1500 forintot tettek ki.[26] Az esztendei *pénztári maradvány* (nyereség) a számadók kalkulusa szerint így többnyire 100–500 ft. közötti összeg volt. Nagyobb beruházások idején e számsorok természetesen borultak, példának okáért 1833-ban „*Jéger Jósef réz mívesnek a Templom teteji hajlása meg rezezéséért*" 728 forintot fizettek, és ez a tétel olyannyira megdobta a kiadási oldalt, hogy „*végezetül meghaladta a költség a bé vételt, és így adós az Ekklésia*" 204 forinttal és 45 krajcárral.

[25] Protocollum p. 341.; Emődi 2018. 286.; KREL HszREL 1. d.

[26] A századforduló előtti és azt követő években (1807-ig) a templomra tett költségeit és abból adódó tartozásait az egyházközség a földesúrtól ideiglenesen bérbe vett mészárszék jövedelméből is fedezte. (Vö. Emődi 2018. 288.) Ebben az időszakban évente akár 3000–5000 (1806-ban 8000) forintért vásároltak marhát és bárányt. A bor szerepe az éves költségvetésekben ekkor természetesen alább szállt, 1808-ban azonban már (ismét) a bevétel kétharmadát jelentette.

Átlagos időszakokban a bevételi oldalon tehát a bor értéke 1500–1800 ft., minden egyéb 300–500 ft. volt, ez nagyjából 75–85%-os részesedést jelent. A kiadási oldalon a bor értéke 1200 ft., minden egyéb 400–500 ft., itt 70–75%-os szeletről beszélhetünk.

Szüreti szupplikánsok

Sárvári Pál debreceni kollégiumi rektor 1800 októberében a szentimrei eklézsiának címzett levél preambulumában szokott retorikai sémával indított, amikor is úgy fogalmazott, hogy „*A fellyebb való esztendőkben háládatossággal tapasztaltuk vólt Tiszteletes Drága Jó Uramnak, és a Sz. Ekklésia érdemes Előljáróinak az itt lévő Collegium eránt meg nem szűnő szeretetét.*" Ám e bevezető sorainak igenis valós alapja volt. A református kollégiumok és különösen a debreceni anyakollégium támogatása terén az egyházközség becsületesen kivette részét. Debrecenből érkező rektorainak kiemelkedő jövedelmet biztosított, s ezzel közvetlenül és közvetve is a református oktatást, illetve a deákok továbbtanulását, boldogulását segítette. Ezen túl, a Hegyközszentimrét rendszeresen felkereső nyári (*canicularis*) és szüreti kéregető diákokat is az átlagosnál nagyobb mértékben támogatta. Az általunk vizsgált 1816–1848 közötti számadások adatai szerint Debrecen, Sárospatak, Pápa és Máramarossziget nyári szupplikánsait a kolera sújtotta 1831. évtől eltekintve folyamatosan, megszakítás nélkül fogadta, és kiszámítható módon, az előző évihez hasonló összegű alamizsnával engedte útjukra, a debreceni szupplikánsokat 2–3 forinttal minden esztendőben.[27] Jócselekedeteinek másik formája volt a szüreti deákok fogadása. Ennek régi hagyománya volt Biharban is, Rácz István megfogalmazásában „*Protestáns vidékeken a nagy ünnepek legátusok nélkül már nem is voltak igazi ünnepek, s az őszi szüret hangulatát fokozta, ha megjelent a boralamizsnát gyűjtő debreceni deák.*"[28] Vizsgált korszakunk elején Szentimrén nemcsak debreceni, hanem rendszeresen sárospataki szüreti szupplikánsok is megjelentek. Rozgonyi József professzor egy kéregető deák kezébe adott kísérő levelében plasztikus módon érzékeltette, hogy a sárospataki kollégium, a debrecenihez hasonlóan „*úgy nézte ez a Bort, mint edj ollyan hasznos eszközt, melly pénzre fordíttatván, ebből Oskolánk nagyobb szükségét ki pótolhatnánk.*" A hegyközszentimrei egyházközségi levéltár nyolc darab 1799–1806 közötti, szüreti gyűjtést előkészítő „behízelgő" levelet őrzött meg, ezekből idéztük Sárvári és Rozgonyi professzorok sorait. A szüreti deákoknak ezen igazoló leveleit az eklézsiai levéltár „*Szüreti beneficium eránt való Insinuatio*" megnevezéssel őrizgette. Jelen közleményünk mellékleteként egy debreceni és a fogalmazás tekintetében találékonyabb sárospataki behízelgő iránynak a szövegét közöljük.[29] Az 1810 utáni részletes számadások adatsorai szerint már csak debreceni szüreti szupplikánsok jártak Szentimrén. 1824-ben 16 kcs. bora gyűlt a kollégiumnak, s ezt az eklézsia vásárolta fel 20 forintért. Hasonlóképpen 1828-ban 22, 1829-ben 30, 1830-ban 15, 1831-ben pedig 20 forintért vette meg a gondnok a debreceni deákok szőlősgazdáktól kéregetett mustját. Évente 5–10, ritkábban 15 kis cseber must gyűlt össze. 1833-ban „*a Debretzeni Collegium részére a szüret szűk volta miatt semmi sem gyűlvén, az Ekklésia adott a Collegiumnak 10, a követnek 5, együtt 15 forintot.*" Az egyházközség ezt a szokását állandósította az 1840-es években.

[27] Emődi 2021.
[28] Rácz 1995. 154.
[29] RNL BmI HszREL 4. cs. f. 7., 11., 13., 19., 21., 35., 40., 46.

Bár Szántó Dániel az eklézsia *állapotjáról* szóló 1824. évi tudósításában a birtokos földesúrról udvariasan azt írta, hogy „*ezen Uradalom alatt bizonyos, hogy soha itten a Reformátusok a Méltóságos Földes Uraság miatt háborgattatást nem szenvedtek*”,[30] mégis nem több mint két esztendővel korábban – a lelkész távollétében – a Hegyközszentimrén tartózkodó apja, Szántó János esperes a szüreti szupplikálás akadályoztatásáról szóló panaszlevelet írt a kollégium rektorának, melyben azt írta, hogy „*a Nagy-Váradi Méltóságos Püspöki Uradalom még 1820-ban megtilalmazta, hogy semminémű Supplicánsok, itt Sz. Imrén, sőt az egész Püspöki Doméniumban ne cántállyanak*”. Az uradalmi tisztek az öreg esperes jószándékú közbenjárását határozottan elhárították.[31] A tiltást nyilvánvalóan minden esztendőben így vagy úgy kijátszották.

Az 1830–1850 között Szentimrén megfordult ünnepi legátusok és szupplikánsok neveit egy anyakönyvi bejegyzésben örökítették meg, témánkhoz illő módon ezúttal csak a debreceni szüreti kéregető deákok neveit soroljuk fel:[32] 1830-ban Makai István (gyomai), 1831–1832 között a kolera miatt nem jöhettek, 1833-ban Madass Károly, 1834-ben Gál Pál (ókécskei), 1835-ben Fazekas Imre (a diószegi prédikátor fia), 1836-ban –, 1837-ben Nagy Sándor (madarasi), 1838-ban Hézer György (kisújszállási), 1839-ben Karátson Lajos (hajdúszoboszlói), 1840-ben Pap Károly (földesi), 1841-ben Mezei István (debreceni), 1842-ben Bakos József (zsákai oktató fia), 1843-ban –, 1844-ben Herpai Lajos (a szakolyi prédikátor fia), 1845-ben Ónadi Szabó Sándor (a néhai tépei prédikátor fia), 1846-ban Erdélyi Sámuel (debreceni), 1847-ben Takáts Dániel (a néhai szalárdi prédikátor fia), 1848-ban Borúzs Lajos (debreceni), 1849-ben a forradalom miatt nem volt követ, 1850-ben Soltész Farkas (a derecskei prédikátor fia).

Helyismerettel rendelkező segítőtársat mindenkor az egyház adott a kéregető deák mellé, s szőlősgazdától szőlősgazdáig szekerezve gyűjtötték össze a *mustbéli* adományokat. Ennek és a deák többnapi ellátásának költségeit ugyancsak a gondnok állta, 1839-ben például csak a szekérbér 2 forint 30 krajcár volt.

A szüretkor (és aratáskor) Szentimrén gyűjtött esztendőnkénti adományok értékét – mely tehát a debreceni kollégium esetén átlagosan 20 forintra tehető – úgy tudjuk legjobban súlyozni, ha figyelembe vesszük, hogy a kollégiumban tanuló egy-egy alumnus teljes évi élelmiszer ellátmánya a reformkorban éppen ekkora összeg volt.[33] A szentimrei szőlősgazdák ily módon egy debreceni diák esztendőn általi, mindennapi betevő falatjáról gondoskodtak.

A pecsét üzenete

Hegyközszentimrét és református egyházát elválaszthatatlan szálak fűzték a szőlőhöz és a hegy levéhez. Mivel itt is igaz volt a mondás, mely szerint „*jó bornak nem kell cégér*” s e Berettyó-menti borok valóban igen keresettek voltak, az eklézsia a pénzügyeit e bizton kiaknázható adottságnak vethette alá, ahhoz igazíthatta. Szántó Dániel 1820-ban

[30] Emődi 2018. 287–288.
[31] Rácz 1997. 259.
[32] RNL BmI Anyak. A Hegy Köz Szent Imrei Helvétziai Vallástételt követő Szent Ekklésiának Mátriculája […] 1820 […] II. darab. ff. 57–59.
[33] Rácz 1995. 223.

3 forintért új egyházközségi pecsétnyomót készíttetett, egyúttal az egyházi entitás képi megjelenítését is e taglalt adottsághoz igazította. A HK SZ IMREI REF. EKKLESIA PECSETJE 1820 köriraton belül „*egy Szőllő Tő, két szőllő fürtökkel van metszve*”.[34]

1. kép. A hegyközszentimrei református egyházközség pecsétje, 1820.

[34] Emődi 2018. 289.

1. melléklet.

(Az Erdélyi János kurátor által összeállított hegyközszentimrei egyházközségi számadás részlete, 1844)

IV. Szőllő munkára tett költségek		nap	ft.	xr.	**ft.**	**xr.**
Apr 1	Nyitásra felment	70		36	**42**	
Apr 17	Metszésre felment ezenkívül jószívűségből voltak mettszeni	17 16		36	**10**	**12**
Apr 20	Venyige szedésért a Vincellérnének				**4**	
Apr 22	Iskolának való veres vesszőt szedtek Czina János és Kalmár István Uramék két ezer szálat, százát 12 xrjával ugyan azok ajándékba szedtek 1000 szálat				**4**	
Apr 30	Iskola rakásra	12		30	**6**	
Maj 7	Örökség rakásra	23		30	**11**	**30**
Maj 21	Karózásra	8		30	**4**	
Jun 17	Bevágásra	47		30	**23**	**30**
–	Két szekér gyékény vétetett				**6**	
–	Ismét más két szekér gyékény Jegyzés: ezen gyékényből megmaradt 110 kittsze, mely a jövő évbe is alkalmasint elég lesz.				**2**	
Jun 20	Gyékény kittszélésre	7		20	**2**	**20**
Jul 10	Cseresznye szedésre pálinkának, és eladásra	3 3		20 36	**1** **1**	 **48**
Jul 29	Keverésre	29 15		36 30	**17** **7**	**24** **30**
Aug 7	Iskolát kapáltak, és a tanya körül takarítottak	4		30	**2**	
Aug 26	Szőllő kötést háromszor, szakmányba végeztek Ferenci Pálné, Sipos Jánosné és Salánki Zsuzsánna, alku szerént				**24**	
Aug 27	Harmollásra	33		30	**16**	**30**
Sept 14	Abronts vevődött Váradon 8 kötés, 1 ft. 6 xral				**8**	**48**
Oct 25	Ugyantsak abronts Tarcali Józseftől 2 kötés, 2 ft. 15 xral				**4**	**30**
–	Bodnározó gyékény 6 tsomó 3 xjával					**18**
–	Szűts Sándor elkészített 16 hordót 12 xjával Árvai Imre egy rossz hordót megtsinált				**3** **1**	**12** **30**
–	Bornyomó zsákot vett Molnár András				**1**	**15**

Oct 24	Szüret alkalmával szedők puttonos napszám Jegyzés: ezen puttonos napi számokba van 3 kád szőllőnek éjtszakán által lett ki nyomásában a nyomók mellett és hordó le eresztgetésbe segítő minden munkások dólgai	37 21		15 24	**9** **8**	**15** **24**
–	Nyomóknak, és tanyásoknak az éjtszakázást is ide számítván	12		30	**6**	
–	Szüretelők ki tartására Váradon vétetett 11 fő káposzta bors 5 font szalonna 27 xrjával 6 font só sűtni főzni 11 xrjával 3 font juh hús 6 xrjával 48 font marha hús 8 xrjával fél véka birsalma 7 ittsze kása 4 xrjával tojásra ment 4 tsirke 15 xrjával 1½ ittsze téjfel				 **2** **1** **6** **1** 	 **33** **12** **15** **06** **18** **24** **20** **28** **42** **18**
–	1 font gyertya vétetett					**32**
Nov 16	Fedést elvégezték szakmányba K. Balog István, Ns. Kotsis János, If. Balog István és Szűts Sándor				**25**	
–	Vincellér fizetése kész pénz egy kapa Váradon				**15** **1**	 **03**
	Öszveséggel:				**284**	**07**

Rendkívüli költségek:

Mart 15	Diószegi lakatos Nagy István egy lihu tsövet tsinált					**30**
Apr 3	Lihura és kármentőre, mellyeket uradalmi pintér Szabó József Őkegyelme az Ekklésiának ajándékba adott – vas abrontsnak vasak vétettek 7 font, 21 xrjával				**2**	**27**
Apr 7	Lakatos Ferencz elkészítette a vas abrontsokat					**24**
Maj 6	Az Egyházi tselédek le húzták az Egyház borait napszám nélkül, vétetett nékiek 6 font hús					**54**
–	Egy font gyertya bor húzásra					**32**
–	Fél font einschlog					**12**
Aug 29	Váradon egy órros vétetett					**15**

Nov 22	Egy font gyertya pintzéhez					**32**
Dec 2	A pincze kultsa eltörvén megtsinálta a lakatos					**12**
–	A pajtának tsapó zárja véletlenül be tsapódván a kultsa bent szorúlt, s ki nyittatott					**15**
	Öszvesen:				**290**	**20**

Jegyzés: A szőllő terméséből eladott bor árra fentebb a 42 sz[ám] a[latt] 549 ft. $7^4/_8$ xr. lévén, a megmaradt kevés boron kívül, a rendes költség pedig 284 ft. 07 xr. – látnivaló, hogy ezen idén a szőllő be hozott tiszta hasznot 265 forintokat v[ältó] cz[édulában]

2. melléklet.

(Debreceni szüreti szupplikáns deák számára kiállított *insinuatio*, 1800)

A H. K. Sz. Imrei Ref. Sz. Ekklésia Tiszteletes T. Prédikátorának, és nagy érdemű Elöljáróinak tellyes bizodalommal ajánljuk.

Tiszteletes drága Jó Uram!
és a Sz. Ekklésiának érdemes Elöl-járói közönségesenn!

A fellyebb való esztendőkben háládatossággal tapasztaltuk vólt Tiszteletes Drága Jó Uramnak, és a Sz. Ekklésia érdemes Elöl-járóinak az itt lévő Collegium eránt meg nem szűnő szeretetét, mely szerént az Istennek a szőllő hegyeken meg mutatott kegyelmes áldásiból az itten tanuló Ifjúságot részeltetni méltóztatták. A Fő Tiszteletű Superintendentiának ez előtt 2 esztendővel esett végezése szerént, most is Tanítványink közzül senkit ebbe a Superintendentziába ki nem küldöttünk, hogy a Sz. Ekklésiának terhére ne légyenek: reményjük mindazáltal egész bizodalommal hogy Tiszteletes Drága Jó Uramnak, és a Sz. Ekklésia érdemes Elöljáróinak jósága ollyan rendelést méltóztatik tenni ezúttal is, mely szerént a Híveknek jótéteményében az itten lévő Collegiumnak is ditsekedése lészen. A minden Áldásoknak kútfejétől, a Jó Istentől egész Hazánkra, s közelebb Kegyes Jóltevőinkre áldást kérvén, maradtunk

Nagy érdemű Tiszteletes Drága Jó Uramnak
s a Sz. Ekklésia érdemes Elöljáróinak
Debreczenbenn die 6ª Octobris 1800.

alázatos szólgái a Debreczeni Reformatum
Collegiumnak Professori és mostani Rectora
P.H. Sárvári Pál mk.

3. melléklet.

(Sárospataki szüreti szupplikáns deák számára kiállított *insinuatio*, 1804)

Nagy tiszteletre méltó Kegyes Jól-tévőink!

A Bort az elme némelly alsóbb tulajdonságainak nevezetesen az elme képzelődéseinek fel gyulasztására, s fel emelésére igen hasznosnak tartják lenni a Tudósok, s ezzel meg esmérik azt, hogy a Bornak az Oskolákkal minémű öszve köttetések lehet. – De a mi sok szükségekkel bajlódó Oskolánk nem ezt a hasznát nézte a Bornak, midőn a tisztelt Jól-tévőkhöz egy betsülletes Tagját Zámbori Simont a Szüreti ajándéknak alázatos ki kérésére s el-vételére ki botsátotta. Úgy nézte ez a Bort, mint edj ollyan hasznos eszközt, melly pénzre fordíttatván, ebből Oskolánk nagyobb szükségét ki pótolhatnánk.

Illy hasznos czélra lévén intézve az említett Ifjúnak ki botsátása, a mi Tanító Társaságunk bátorkodik őtet a Jóltévőknek munkás szeretetekbe ajánlani. Alázatos kérésünk után reményljük hogy a Jóltévőknek eddig határt nem esmerő szíves indulatjok a mostani idők mostohaságán is erőt vészen, s azt fogja cselekedni, hogy Szüreti Jótéteményeknek háládatos érzése után jóságoknak dítséretét helyettünk leg buzgóbban ki hirdesse

A fent tisztelt Jól-tévőknek

S. Patak 1804dik esztendőben Octobernek 5dik napján

alázatos szolgái

a Pataki Ref. Coll. mostani

Rectora Rozgonyi Jósef msk.

Ki adatott a meg nevezett Oskola mostani Seniora Miskoltzi Mihály által mk.

[verzón:] 1804, Zámbori Simon Pataki Szüreti Deputatus Insinuatiója

András Emődi

"Where people make money from wine" – The Relationship of the Reformed Ecclesia in Hegyközszentimre with Wine in the First Half of the 19th Century

Our study explores the multifaceted relationship between the material life of the local viticulture/wine growing in the historical wine region of Érmellék (and Berettyó) and the Reformed parish of Hegyközszentimre.
In particular, an examination of the surviving data sets of guardian accounts shed light on the primary, and even almost exclusive, role of wine in church taxation as well as in the salaries of contemporary pastors, school rectors, and girls' teachers, not least the ecclesia's own farming.

Források

KREL — Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára

HszREL — Hegyközszentimrei Református Egyházközség Levéltára (IV.b.).

MNL OL — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 156a — Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara archívuma. Urbáriumok és Összeírások (Regestrata).

RNL BmI — Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei Igazgatósága

Anyak. — Anyakönyvek különgyűjteménye.

Protocollum — Protocollum Ecclesiae Reformatae Hegyközszentimreiensis antiquum ab anno 1745 usque ad annum 1820 […].

A Hegy Köz Szent Imrei Helvétziai Vallástételt követő Szent Ekklésiának Mátriculája […] 1820 […] II. darab.

ÉREL — Érmelléki („Margittai") Református Egyházmegye Levéltára (144. fond).

HszREL — Hegyközszentimrei Református Egyházközség Levéltára (310. fond).

Szakirodalom

Bársony 2009. — Bársony István: A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) Szerk.: Orosz István, Papp Klára. Debrecen, 2009. 175–196.

Emődi 2018. — Emődi András: Az érmelléki traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XXI.) Debrecen, 2018.

Emődi 2021. — Emődi András: Kollégiumok, legátusok és szupplikánsok a 18. század derekától 1848-ig, bihari egyházközségi számadásokban. (Kézirat megjelenés előtt, 2021.)

Fényes 1839. — Fényes Elek: Magyar Országnak […] mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. köt. Pest, 1839.

Fényes 1851. — Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.

Fényes 1859. — Fényes Elek: Magyarország statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. I. köt. V. füz. Észak-Bihar vármegye. Pest, 1859.

Pesty 1864.	Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I. Közzéteszi: Hoffmann István, Kis Tamás. Debrecen, 1996.
Rácz 1995.	Rácz István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995.
Rácz 1997.	Rácz István: Debreceni deákok. Forrásgyűjtemény. Debrecen, 1997.
Szabadi 2013.	Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013.
Tar 2004.	Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.) Bp., 2004.
www.artortenet.hu	Pénz- és ártörténeti szakportál

Nagy Bettina

A Mailáth család perbenyiki hitbizománya

Az 1867. esztendőben a Mailáth család hitbizományává alakított perbenyiki uradalom a hajdani Zemplén vármegyében feküdt, ez az egykori uradalom napjainkban a Szlovák Köztársasághoz tartozik. A Mailáth család számottevő birtokai a 17. században még Hont és Bars vármegyében voltak. Mailáth III. József házassága révén az ekkor legnagyobb birtokosnak számító Sennyey családdal került kapcsolatba. Sennyey Antóniával kötött házassága révén a 18. században a Zemplén vármegyében található Sennyey-birtokokat hozományul kapta, s ezt követően Zemplén vármegye egyik legnagyobb uradalmi központját hozta létre.[1] Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a Mailáth család Perbenyiken alapított hitbizományát mutassam be a fennmaradt forrásokat felhasználva, számba véve. Tanulmányomban a perbenyiki uradalmon kívül az őrhegyi és a monyhai gazdaság leltárait is bemutatom, ezáltal viszonylag részletes képet kaphatunk a Mailáth család Zemplén vármegyei birtokairól és az 1867-ben alapított családi hitbizományról.

A hitbizományról

A hitbizomány intézményrendszere hazánkban az 1687. évtől van jelen. Az intézmény rendkívül hosszú ideig, egészen az 1945-ös időszakig fennállt, amely biztosította a nagybirtokosokat az elaprózódástól és a tékozlástól, emellett pedig a vagyonelidegenítésektől egyaránt. A hitbizomány az egész családot illette meg, s a várományosok és a mindenkori birtokosok között úgy osztották meg, hogy előbbiek egyedül a főtulajdont, utóbbiak a haszonvételi tulajdont szerezték meg. A főtulajdonnál fogva a várományosokat bizonyos jogok illették meg, melyek igényeiknek biztosítását célozták. A hitbizomány birtokosának viszont nem volt lehetősége olyan intézkedéseket tenni, melyek a hitbizomány célját meghiúsították vagy veszélyeztették volna. Az örökösödésre nézve az alapítás alkalmával meghatározott szabályok szolgáltak zsinórmértékül. Ebből a szempontból a hitbizománynak három rendes típusát szokás megkülönböztetni:

1. elsőszülöttségi (primogenitura);
2. ízelsőségi (majoratus);
3. idősebbiségi hitbizomány (senioratus).[2]

Az elsőszülöttségi örökösödést az elsőszülöttségi jog határozza meg. Minthogy az örökösödési rend meghatározása az alapítót illette, természetes, hogy az alapító ezekhez a hitbizományi nemekhez nem volt kötve, s azokat éppen meg is fordíthatta; pl. az elsőszülött helyett az utolsó szülöttet (ultimogenitura), a család legkorosabb tagja helyett a legifjabbik tagját (junioratus) rendelte örökösnek, s az örökösödést más feltételek betartásához köthette.[3]

[1] Siska 2003. 284–285.
[2] Márkus 1903. 186.
[3] Östör–Petkovay 1937. 224.

Az 1867-ben, Mailáth Antal által létrehozott perbenyiki hitbizomány az elsőszülöttségi hitbizományok közé tartozott.

A perbenyiki hitbizomány alapítása

Mailáth III. József Sennyey Antóniával kötött házasságából két fiú született. Mailáth József Simon 1796-ban látta meg a napvilágot.[4] Tanulmányait a Piarista Rend sátoraljaújhelyi gimnáziumában végezte, kiváló eredménnyel.[5] Gimnáziumi tanulmányait követően nem lépett hivatali pályára. Távol maradt a politikai élettől, gyermekkorától kezdve a család perbenyiki uradalmában élt. Nem töltött be fontos vármegyei tisztségeket, hanem főként öccse mellett a gazdaságokat irányította. Öccse, Mailáth Antal 1801. június 13-án született Budán. Tanulmányait ő is Sátoraljaújhelyen kezdte, majd ezt követően Győrben jogi tanulmányokat folytatott. 1830-at követően Zemplén vármegye főispánjává nevezték ki. Főispáni kinevezése után főkancellár lett. 1844-et követően visszavonult perbenyiki birtokukra, ahol magánkórházat alapított, s igyekezett a szegényeken segíteni.[6]

Testvérével, Józseffel közösen birtokolták a fehértói, gyulaji, szentábrányi és perbenyiki birtokokat.[7] 1840 körül Mailáth Antal szerződést kötött József Simonnal. A szerződés létrehozásának a célja az volt, hogy Mailáth Károly és Mailáth János, illetőleg az utódaik, akik korábban örökösként voltak megnevezve a birtokokat illetően, a két testvér halálát követően ne tudjanak igényt tartani az örökségre.[8]

Mailáth Antal és József Simon apja, Mailáth III. József halála előtt rendelkezett a birtokok örökösödését illetően. Testvéreire, Mailáth Károlyra és Mailáth Jánosra, illetőleg fivérei gyermekeire hagyta a birtokait. Mailáth Károlyról tudjuk, hogy gyermektelenül halt meg, így Mailáth János, majd az ő egyetlen fia, Mailáth Kálmán József lett volna a birtokok örököse. Azonban a Mailáth Antal és József által létrehozott szerződés megfosztotta az örökösöket a birtokok feletti szabad rendelkezéstől. József Simon, mint az idősebb testvér, eladta Mailáth Antal részére az összes birtokot 106 000 ezüstforint értékben, évi 12 000 forintnyi járadék értelmében. A birtokok eladását követően Antal ezután szabad rendelkezési joggal élhetett a birtokok felett. Mailáth Antal ezt követően alapította meg a családi hitbizományt 1867-ben. A családi hitbizományhoz a perbenyiki, monyhai, őrhegyi, lácai, zemplénagárdi és leányvári birtokok tartoztak. Mivel mindkét testvér nőtlen volt, és utódaik sem születtek, így Mailáth Antal örökösül a györgyi ág egyik tagját, apja testvére, Mailáth György fiát, V. Józsefet nevezte meg.

Mailáth Antal halálát követően egy rövid ideig újra József Simon irányította a birtokokat. Azonban 1877-ben bekövetkezett halálát követően Mailáth V. József átvette a Mailáthok ekkor legfontosabb birtokait, közöttük a család legfontosabbnak számító perbenyiki uradalmát.

A hitbizomány alapítása során gazdasági leltárokat készítettek, amelyek segítségével rekonstruálható a birtokok nagysága és felépítése. Emellett a kataszteri birtokívek adnak

[4] *https://www.geni.com/people/J%C3%B3zsef-IV-Mail%C3%A1th-de-Sz%C3%A9khely/6000000015339428587*
[5] MNL BAZML SF XII.3.d. Iskolai iratok.
[6] Szinnyei 1902.
[7] Mailáth 1883. 18.
[8] Uo.

pontosabb képet a család birtokairól. A továbbiakban a fennmaradt források felhasználásával a perbenyiki, őrhegyi és monyhai birtokokat kívánom bemutatni.

Perbenyik

Az uradalom ez idő tájt Zemplén vármegye egyik legnagyobbja volt. Fényes Elek korabeli munkájában így írt Perbenyikről: „*magyar falu Zemplén vármegyében, 110 római, 186 görög katolikus, 185 református, 5 zsidó lakos, 581 hold szántóföldel s jó rétekkel.*”[9]

1869 fordulópontot jelentett a népesség nyilvántartásának szempontjából hazánkban. Az első hivatalos népszámlálást hazánkban 1869-ben tartották. A Zemplén vármegyében végzett felmérés forrásait a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára őrizte meg. A népszámlálás során a településen élők adatait rögzítették: feljegyezték a születésük időpontját, vallási hovatartozásukat, családi állapotukat. Sok helyen feljegyezték a családok lakáskörülményeit, szobák, melléképületek számát is.

Az 1869-es népszámlálás segítségével tegyünk egy képzeletbeli, de valós adatokat bemutató sétát Perbenyiken.

Gróf Mailáth Antal és gróf Mailáth József Simon mellett a kastélyban élt Szmrecsányi János és neje Szmrecsányi Paula, csillagkeresztes hölgy. Két gyermekük született: Szmrecsányi János és Margit. Az összeírásból tudjuk, hogy két cseléddel éltek együtt, nevezetesen az 1844-ben, Perbenyiken született Lang Terézzel, aki az összeírás idején özvegy már, illetve Jeviczki Máriával, aki hajadon cselédként szolgált a családnál.

Sujka Mihály Mailáth Antal gróf komornyikjaként dolgozott az uradalomban. Neje, Boros Mária „otthoni nőként” háztartásukat irányította. Az összeírás során egy családtag szerepel mellettük, mégpedig Sujka Anna, feltételezhető, hogy a lányuk volt.

Tovább haladva a kastély falain belül, egy több főt számláló társaság képe tárul elénk. Az egyik háztartásban 5 fő élt együtt, akik az uradalomban cselédként dolgoztak a grófok szolgálatában. Nagy Julianna, aki 1852-ben született, hajadon cseléd volt ekkor. Iski Mária özvegy cselédként került az összeírásba. Rajtuk kívül egy háztartásban velük élt még Fazekas Mária, Panyko Erzsébet és Gagyó Borbála, szintén hajadon cselédek voltak.

A mellettük lévő házban Sveda Mária özvegy élt fiával, Bodnár Antallal, akiről tudjuk, hogy 1869-ben urasági inasként szolgált a kastélyban.

Vasas Juliánna, hajadon cseléd egy különálló házban élt apjával, Borkóv Róberttel, aki szintén a kastélyban szolgált a szakács segédjeként.

Véber János cselédként, urasági inasként élt a kastély területén. Vele egy lakásban Zöldi Jánosról tudunk, aki ekkortájban nőtlen volt.

Szirmay János Pestről érkezett Perbenyikbe, amit tudni lehet róla, hogy urasági kegyből tartózkodott az uradalom területén, s felesége, Maleszina Emília grófnő halálát követően a kastélyban hunyt el.

A szakács, Kassel Vince külön házban lakott, Antal grófnál szolgált, családi állapota szerint pedig özvegy volt.

[9] Fényes 1851.

A kastély melletti gazdasági épületek/lakóházak általában három részre oszlottak. Egy-egy ház 3 szobával rendelkezett, amelyhez egy-egy konyha épült. Emellett egy kamrával és egy előszobával rendelkeztek a házak. Az egyik ilyen házban élt Czapáry István családjával. A családfő volt a kastély kertésze. Czapáry Istvánról lejegyezték, hogy korábban főkertészként dolgozott, s évek múltán szegődött el Antal gróf szolgálatába. Neje 7 gyermeküket nevelte.

A ház másik részében Mayer Róbert lakott családjával, akiről tudjuk, hogy ekkor titkárként dolgozott az uradalomban. Rajtuk kívül még Akszmann Antal kovács élt a családjával a szoba-konyhás épületben.

Külön házban élt családjával Saláta Eduárd, aki urasági tisztként dolgozott a Mailáth birtokon. Fia, aki szintén itt élt, gazdasági írnokként dolgozhatott.

Még egy különálló házban élő családról tudunk a források alapján. Ulrich Vilmos Mailáth Antal titkáraként dolgozott. Családjával egy négy szobás lakásban éltek. Vele együtt lakott édesanyja, Ulrich Veronika és Ulrich Izidoria, aki feltételezhetően Vilmos húga volt.[10] A négy szobás tágas házban négy cseléd segédkezett.

A perbenyiki uradalom

Perbenyiken a családi hitbizományhoz tartozó földek nagysága 666 kataszteri hold 584 négyszögöl területű földet jelentett. Művelési ágak szempontjából a településen 361 hold és 376 négyszögöl területű földet használtak szántóként. 17 hold 1349 négyszögöl nagyságú terület kertként funkcionált. 37 hold 1163 négyszögöl réttel rendelkeztek. A szőlőművelést 4 hold 892 négyszögöl területen folytatták. Mindezek mellett 100 hold 1599 négyszögöl terület biztosította a család számára az erdőgazdálkodást. 97 holdat legelőként használtak, 46 hold területen pedig nem folytattak gazdálkodást.[11]

A perbenyiki birtok erdejéről tudjuk, hogy a terület fele tölgy volt, ¼ része szilfa, ¼ része kőrisfával volt beültetve. Az erdő többi részét nyárfával, égerrel és fűzfával ültették be.[12]

Az uradalom területén tartott állatállományról is rendelkezünk adatokkal. Az állatkimutatás szerint többségében lovakat és marhákat tartottak Perbenyiken.

A ménes alapítása még Mailáth III. József nevéhez fűződött, 1809-ben. „*[…] mint Fiume kormányzója, körültekintő és tetterős eljárásával a lippizai volt császári ménes tenyészanyagát a franciák inváziójától megmentette s ezért Ferencz királytól a lippizai tiszta vérből származott egy mént és 12 kanczát kapott ajándékba.*”[13] Később Mailáth III. József fia, Antal igyekezett a ménest tovább nemesíteni, az 1850-es és 1860-as években például egy Württembergből behozott arab ménnel.[14]

Az állatkimutatásból tudjuk, hogy 12 ló volt tiszta lipicai fajtájú.[15]

[10] MNL BAZML SF VI.102. Perbenyiki Református Egyház Számadáskönyve.
[11] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 158. Mailáth Antal, Mailáth József hitbizománya.
[12] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 159.
[13] Gazdasági Egyesületek Monografiái 1896. 662.
[14] Uo.
[15] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 160.

Tenyészmén							
Herélt	Kanca	Öreg	1 éves	2 éves	3 éves	4 éves	5 éves
6	16	3					1
Tenyészkanca							
		Öreg	1 éves	2 éves	3 éves	4 éves	5 éves
		18	9	14	16	15	
Összesen: 98							

1. táblázat. A perbenyiki mén- és kancakimutatás.

A táblázatból látható, hogy az uradalom területén főként kancákat tartottak, mindösszesen pedig 98 lovat.

Egy másik táblázat az uradalmi szarvasmarha-állományról készített összesítést tartalmazza:

Bika					
Öreg	1 éves	2 éves	3 éves	4 éves	Borjú
1		4			50
Tehén, üsző					
Öreg	1 éves	2 éves	3 éves	4 éves	Borjú
158					36
Ökör, tinó					
Öreg	1 éves	2 éves	3 éves	4 éves	Borjú
		3			
Összesen: 252					

2. táblázat. A perbenyiki marhák kimutatása.

Amint a fenti táblázatok is szemléltetik, 98 ló és 252 marha tartozott a perbenyiki uradalomhoz és hitbizományhoz. Az 1883. június 21-én felvett gazdasági leltárból tudjuk, hogy a kastély mellett 2 nagyobb ló- és egy csikóistálló állt. A lóistállók 24 öl hosszú, 5 öl széles, náddal fedett, téglából és részint vályogból épült létesítmények voltak. Értéküket 1300 koronára becsülték. Mellettük helyezkedett el a kisebb méretű csikóistálló, amely 10 öl hosszú, 4 öl széles épület volt, vegyes anyagból, nádtetővel fedve.[16] Mindezek mellett a kimutatásba felvettek egy ún. első számú istállót is, amely a legnagyobb értékkel rendelkezett. Az 52,47 méter hosszú és 11,47 méter széles épületről az alábbiakat jegyezték le: „*áll 1 téli lovarda, 1 zabos kamara, 1 kocsis szoba, 1 előteres lóistálló 8 boxxal, 1 lóistálló 10 boxxal és 1 paripaistálló 4 boxxal.*”[17]

[16] Uo.
[17] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 161.

Az állatkimutatáson kívül az uradalomról teljesebb és átfogóbb képet a gazdasági leltár alapján lehet adni. A gazdasági leltár iratait Mailáth Antal és Mailáth József Simon hitbizományi iratai őrizték meg.[18]

A Mailáth család hitbizományáról készült leltárt Mailáth József Simon halálát követően, 1883. június 21-én vették fel Perbenyiken. Így kezdődik a leltár a perbenyiki kastélyról: „*[…] urasági lak, téglából és kőből építve, zsindellyel fedve, 80 öl hosszú, a homlokzat 6 öl széles, a szárny épületek pedig 4 öl szélesek, 28 szobával.*"[19] A kétszárnyú épületet 120 000 korona értékűre becsülték.[20] A kastély mellett volt megtalálható a táncterem, amelyet külön leltárba vettek. A leltárból világosan kitűnik, hogy milyen gazdasági épületek vették körbe a kastély épületét. A hitbizományhoz tartozott 10 sertésól 3030 korona értékben. A ló- és ököristálló árát 20 000 koronára becsülték, ettől többet a parádés ló- és tehénistálló ért, 28 000 koronát.[21]

Emellett baromfiól (300 korona), libaól (150 korona), költőház (5000 korona) és nyulasház (500 korona) is tartozott az uradalomhoz. Több kocsiszínt és magtárat is építettek az uradalom területére.[22]

Az uradalom mellett 3 cselédlak volt megtalálható, 8500, 6900 és 300 korona értékben. Az egyik cselédlakásról tudjuk, hogy a szakácsé volt. A cselédek számára külön sertésólat építettek, amelynek értékét 1900 koronára becsülték. Ezen kívül az alábbi épületek tartoztak a hitbizományhoz: több gépészlakás gépszínnel és műhelyekkel, gazdalakás a hozzá tartozó istállóval, lovászmesteri lak, kertészlak és nem utolsósorban egy külön álló nevelői lakás. Az uradalom területén sajtgyárat is építettek, amelynek az értéke 5000 korona volt. Mindezek mellett a megtermelt gyümölcsöket az üvegházban tárolták, amelyből kettőt építettek. Több borházzal is felszerelték a perbenyiki birtokot, emellett pedig külön taposóházat és korcsmaépületet is építettek. A munkafolyamatokat a pinceőr felügyelte, aki külön bejáratú pinceőrlakást kapott. Mosó- és vasalóház is tartozott az uradalomhoz.

A gazdaságot különböző eszközökkel igyekeztek felszerelni, és a leltárból tudjuk, hogy egy cséplőgéppel, 10 igás szekérrel és 10 ekével rendelkeztek.[23] Egyéb ingótárgyak is képezték a családi hitbizományt. Leltárba vettek egy olajfestményt, amely Mailáth III. Józsefet ábrázolta, emellett Mailáth Antal saját, címerével berakott asztalát, 12 darab ezüst evőeszközt és 24 darab „uzsonnáló", ezüstből készült evőeszközt.

A perbenyiki uradalom összértékét 495 200 koronára becsülték, amely a családi hitbizomány szempontjából az egyik legnagyobb tételt képviselte.

Az őrhegyi gazdaság

A fennmaradt források közül szintén a gazdasági leltárak által lehet bemutatni a Mailáth család hitbizományához tartozó őrhegyi gazdaságot.

[18] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 158. Mailáth Antal, Mailáth József hitbizománya.
[19] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 121.
[20] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 168.
[21] Uo.
[22] Uo.
[23] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 122.

Őrhegy Zemplén vármegyében található település volt, a források gyakran Lácza településsel kapcsolták össze, emellett pedig Őrhegy pusztaként emlegették.[24] A család 220 hold nagyságú földdel rendelkezett a településen.

Gazdasági szempontból főként dohánytermesztést folytattak, s tudjuk azt is, hogy 120 hold területen folyt a dohánytermesztés. Az őrhegyi gazdaság ezért főként a dohánytermesztésben volt kiemelkedő. A birtokon 10 dohánypajtát építettek fel, amely a legnagyobb értéket képezte a hitbizomány szempontjából. A tíz pajta méreteit tekintve is a legnagyobbnak számított a birtokon, a maga 37,8 öl hosszú és 8,60 öl szélességével. A dohánypajtához tartozott egy simítóház, ahol a megtermelt dohányleveleket préselték. Két dohányos lakás is épült a birtokon, a régi dohányos lakás mellett egy újabb épületet emeltek.

Az őrhegyi birtokon is külön kovács élt, ezáltal kovács- és bognárműhelyt is építettek. Háziállatok közül baromfikat, nyulakat és sertéseket tartottak. A leltárba több kisebb és nagyobb méretű ólat is felvettek: csibeház, nyúlház és sertésólak tartoztak hozzá. A hitbizományi leltár egyik legnagyobb tételeként az ökör- és lóistállót jegyezték fel 12 000 korona értékben.

Gazdasági épületként jegyezték a birtokhoz tartozó magtárat, zöldség vermeltetőt és a mázsaszínt is. Mindezek mellett tudjuk, hogy cselédek is éltek a birtokon, számukra a lakhatást a három cselédlakás biztosította. Egy tiszti lakás is tartozott az őrhegyi gazdasághoz, amihez egy vendégszobát is építettek.[25]

A gazdaságot a dohánytermesztés mellett a 100 hold területen folytatott cukorrépa termesztéssel igyekeztek bővíteni. Őrhegy pusztán emellett még a lentermesztés volt meghatározó jelentőségű, amelyet 60 hold területen végeztek.[26]

A gazdasághoz tartozott még ezen kívül egy malomépület 14 000 korona összegben. A malomépületről tudjuk, hogy az alábbi részek alkották: volt egy malomház, amelyben volt két olajütő helyiség fülkével, egy melegedő szoba, egy nagyobb raktár a maghaj tárolására és egy gépház.[27]

Monyha

Utolsóként fontosnak tartom bemutatni a monyhai gazdaságot, amely szintén a Mailáth Antal által alapított családi hitbizomány részét képezte.

Monyhát, mint a fentebb említett Őrhegy nevezetű települést, gyakran Láczához kapcsolták a forrásokban. Az őrhegyi gazdasággal ellentétben egy kisebb birtokról beszélhetünk, azonban a birtok értékét főként az erdőgazdálkodás növelte meg a hitbizomány tekintetében. A település mellett egy nagyobb területű erdészetet hozott létre a Mailáth család. A gazdasági leltárból tudjuk, hogy az erdészet rendelkezett egy erdészlakással, amelynek az értékét 4500 koronára becsülték. Az erdészlakás mellett húzódott egy nyári konyha és egy korcsmaépület is. Az erdészet szintén rendelkezett több gazdasági épülettel. Egy, a fácánok tárolására alkalmas kamrát, kocsiszínt és egy nagyobb méretű magtárat

[24] Borovszky [1905.]
[25] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 173. Őrhegy gazdasági leltára.
[26] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 163. Őrhegy gazdasági leltára.
[27] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 130.

is építettek. Emellett több istállót és ólat is lejegyeztek a gazdasági leltár felvételekor. A forrásokból tudjuk, hogy három sertésól egy sertésfiaztatóval, egy tehénól, egy ménesakol és egy istálló is a monyhai erdészethez tartozott. Emellett egy cselédlakról is tudunk, és egy kisebb méretű parókiát is az erdészet gazdaságához vettek fel 6200 koronáért.[28]

A gazdasági leltár további részét a monyhai gazdaság épületeiről és istállókról készült leltár képezi. A leltárból megtudjuk, hogy a monyhai gazdaságot főként a lótartás jellemezte. Több, nagyobb értékű istállót építettek a 19. század során. A legnagyobb értéket a ménesistálló képezte 10 500 koronával. A ménesistálló mellett épült egy csikókifutó és két nagyobb pajta is. Mindezek mellett több juhakolt, gulyaakolt és sertésistállót is a gazdasági leltárba vettek. Két nagyobb magtár a gazdaságban tartott állatok etetését biztosította. Két cselédlakásról tudunk a leltár szerint, mellettük pedig egy tiszti lakás és egy tiszti istálló is a hitbizomány részét képezte. A monyhai tanítólak és az iskola a Mailáth család jóvoltából épülhetett fel, s 1883-ban a két épületet szintén leltárba vették. A monyhai gazdaságot 140 320 koronára értékelték.[29]

Összesítettem a hitbizományhoz tartozó birtokok nagyságát, mind a művelési terület megoszlása szerint, mind pedig nagyságuk szerint, ugyanakkor településenként kívánom bemutatni a hitbizományhoz tartozó egyéb földek nagyságát. Dámócz, Zemplénagárd, Révleányvár összesítéseit nem tartalmazták a családi hitbizományt őrző iratok, de a kataszteri birtokívek felhasználásával több adat tárul elénk. A feldolgozott források alapján összesítettem a hitbizományhoz tartozó területek nagyságát. Az összesítéshez felhasználtam Perbenyiknek, mint az uradalom fő központjának, valamint az ide tartozó további birtokoknak: Zemplénagárdnak, Révleányvárnak, Láczának és Dámócznak az összesítéseit.[30]

Település	**Kataszteri hold**	**négyszögöl**
Perbenyik	666 kh	1413
Lácza	2104 kh	702
Révleányvár	866 kh	415
Zemplénagárd	23 kh	820
Dámócz	697 kh	1484
Összesen:	4359 kataszteri hold	44 négyszögöl

3. táblázat. A Mailáth családhoz tartozó földek a birtokok összterülete szerint.

[28] Az erdészethez tartozó gazdasági leltárban megtalálható még két ún. kerülőlak is; az egyik a bodzási, a másik a berenádi kerülőlak. MNL BAZML SF VII.2.g. No. 170.
[29] MNL BAZML SF VII.2.g. No. 171.
[30] MNL BAZML SF VI.102. Perbenyiki Református Egyház Számadáskönyve.

Perbenyik	**hold**	**négyszögöl**
Szántó	361	376
Kert	17	1349
Rét	37	1163
Szőlő	4	892
Legelő	97	367
Erdő	100	1599
Terméketlen	46	738
Összesen:	**666**	**584**

Lácza	**hold**	**négyszögöl**
Szántó	1241	1131
Kert	19	1236
Rét	209	160
Szőlő	4	515
Legelő	231	313
Erdő	202	650
Terméketlen	105	477
Összesen:	**2103**	**1282**

Révleányvár	**hold**	**négyszögöl**
Szántó	231	119
Kert	–	–
Rét	6	29
Szőlő	6	198
Legelő	10	542
Erdő	546	426
Terméketlen	25	1294
Összesen:	**819**	**1008**

Dámócz	**hold**	**négyszögöl**
Szántó	422	1138
Kert	422	336
Rét	239	518
Szőlő	–	–
Legelő	239	843
Erdő	17	625
Terméketlen	17	1224
Összesen:	**697**	**1484**

Zemplénagárd	**hold**	**négyszögöl**
Szántó	16	456
Kert	4	966
Rét	–	–
Szőlő	–	–
Legelő	4	1052
Erdő	1	1046
Terméketlen	–	–
Összesen:	**23**	**820**

4–8. táblázatok. A Mailáth családhoz tartozó földek a művelési ágak megoszlása szerint.

Összességében elmondható, hogy az 1867-ben, Mailáth Antal gróf által alapított családi hitbizomány értéke 926 600 korona volt. Az örökösök közül Mailáth János fia, Mailáth Kálmán József, mint a józsefi ág utolsó örököse hosszas perbe fogott a családi hitbizomány megszerzése miatt.

Mailáth Antal grófról tudjuk, hogy nagybátyját, Mailáth János írót sokszor segítette anyagi gondjainak megoldásában. Azonban az évek során a gróf folyamatos segítségnyújtása megszakadt az író felé, s ezt követően János fia, Kálmán József igyekezett javítani családja anyagi helyzetén. Mailáth Kálmán József, aki egész életében apját és húgát, Mailáth Henriettet támogatta, sokszor pénztelenséggel küzdött. Nem töltött be hivatali pozíciót, s anyja, Révay Anna grófnő halála után csak adósságaik rendezésének szentelte az idejét. Talán a családi hitbizomány lett volna az egyetlen kiút ahhoz, hogy a Mailáthok nevéhez méltó körülmények között éljen.

Mailáth Antal és József sajátos formáját választotta az örökösük megnevezésének. Noha Mailáth Kálmán József lett volna az örököse a perbenyiki és a többi, hozzá tartozó gazdaságnak, ők apjuk testvérének fiában, a györgyi ág legfiatalabb tagjában, Mailáth V. József személyében látták meg a méltó örököst. A hosszas pereskedést már Mailáth V. József folytatta Mailáth Kálmán Józseffel, azonban Kálmán halála véget vetett a családi hitbizomány körül forgó ellentéteknek.

1894-ben Mailáth V. József elfoglalta a Mailáth család egyik legfontosabbnak számító uradalmát, s majd később feleségével, Széchenyi Mária grófnővel felvirágoztatták Perbenyiket, és a 20. század egyik legnagyobb mintagazdaságát építették fel a településen.

Bettina Nagy

The Entail of the Mailáth Family in Perbeník

My study presents the entail of the Mailáth family in Perbeník. The estate of Perbeník, which was converted into an entail of the Mailáth family in 1867, was located in the former county of Zemplén, and this former estate now belongs to the Slovak Republic. The Mailáth family moved to Zemplén County in the 18th century, via the marriage of Joseph Mailáth III. He married one of the daughters of the Sennyey family, the greatest landowner of the time.
József Mailáth III., through his marriage with Antonia Sennyey, received the Sennyey estates in Zemplén County, and subsequently, established one of the largest manorial centres in Zemplén County.
In my study, in addition to the Perbeník estate, I also review the inventories of the Őrhegy and Monyha farms, whereby we can get a relatively detailed picture of the Mailáth family's estates in Zemplén County, the family trust established in 1867, and the family contradictions surrounding the entail.

Források

MNL BAZML SF — Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára

VI.102. — A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai (1850–1950).

VII.2.g. — A Sátoraljaújhelyi (Királyi) Törvényszék (1949-től Megyei Bíróság) iratai (1750–) 1873–1950. Hitbizományi Bíróság iratai (1819–) 1873–1944.

XII.3.d. — A Piarista Rend Sátoraljaújhelyi Gimnáziumának iratai (1784–1948).

Szakirodalom

Borovszky [1905.] — Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. [Bp., 1905.] *https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Borovszky_Zemplen/?query=monyha%20mail%C3%A1th&pg=113&layout=s* (Utolsó letöltés: 2021. január 21.)

Fényes 1851. — Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. *https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-fenyes-elek-BABC3/p-BC971/perbenyik-BCABD/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfQkFCQzMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJwZXJiZW55aWsifQ* (Utolsó letöltés: 2021. január 20.)

Gazdasági Egyesületek Monografiái 1896. — Gazdasági Egyesületek Monografiái. Az 1896-ik évi ezredéves országos kiállítás alkalmából. III. kötet. Bp., 1896.

Mailáth 1883. — Mailáth Kálmán József: A Mailáth család tragédiája. Bp., 1883.

Márkus 1903. — Márkus Dezső: Magyar jogi lexikon. Bp., 1903.

Östör–Petkovay 1937. — Östör József, Petkovay Zoltán: Hitbizományi jog. Bp., 1937.

Siska 2003. — Siska József: ALTA NON ALTE (A 'Sennyey család históriája). In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XLII. Szerk.: Veres László, Viga Gyula. Miskolc, (2003). 283–308.

Szinnyei 1902. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VIII. kötet. Bp., 1902. *https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/m-96B16/mailath-antal-szekhelyi-grof-97193/* (Utolsó letöltés: 2021. január 16.)

https://www.geni.com/people/J%C3%B3zsef-IV-Mail%C3%A1th-de-Sz%C3%A9khely/6000000015339428587

Szilvássy Zoltán

A katonai és polgári elhárítás a Tanácsköztársaság időszakában, különös tekintettel a Politikai Nyomozó Osztály eljárására
I. rész

1. kép. Tanácsköztársaság-ellenes plakát, amely az 1919-es vörösterrort szemlélteti.

Bevezetés

A Belügyi Népbiztosság március 26-án kiadott rendelete értelmében a régi rendőrség, csendőrség és határőrség örökébe a Vörös Őrség lépett. A Vörös Őrség megszervezése során azonban nem történt meg a régi rendfenntartó testületek tényleges feloszlatása, az új szervezet jórészt azok állományát vette át, s azt egészítette ki toborzás útján, elsősorban munkásokkal.

Jóval egyszerűbb volt a kommunista vezetés alatt álló különítmények szervezése. Közülük a legnevezetesebb a Cserny-különítmény, amely a Visegrádi utcai őrségből, matrózokból és tengerészekből alakult meg, mintegy 200 fővel *(„Lenin-fiúk”)*, s amelynek mintájára vidéken is állítottak fel kisebb különítményeket.[1]

[1] Rotter 1979. 12.

A Cserny-különítményt a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának rendelték alá, és május-június folyamán egyre csökkentették a létszámát. A június 24-i ellenforradalmi lázadást követően azonban ismét megerősítették s a II. vörösőr kerülethez osztották be.[2]

Az ellenforradalom elleni harcot Korvin Ottó és Szamuely Tibor irányította. Korvin Ottó a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának az élén állt, s mivel a belügyi népbiztosok többnyire a fronton tartózkodtak, meglehetősen önállóan dolgozott.[3] A jelentősebb ellenforradalmi szervezkedéseket a fővárosban megakadályozták, amelyeket aztán megtorlásul féktelen terror követett.

Szamuely Tibor április 21-én kapott megbízatást a „*front mögötti rend és fegyelem fenntartására*". Feladata ellátásához semmiféle apparátust vagy egységet nem bocsátottak rendelkezésére, így esetenként Korvin Ottótól vagy valamelyik különítménytől kellett fegyvereseket kölcsönöznie a terrorcselekményeihez. Miután május elején bevonult Szolnokra, mindenki természetesnek találta, hogy ott, ahol ellenforradalmi lázadás tör ki, másnap megjelenik Szamuely vonata, s a törvényességet mellőzve maga helyettesíti a forradalmi törvényszéket. A tanácsrendszer, illetve az erőszakszervezet eredményes működését végső soron a proletárdiktatúra forradalmi terrorja alapozta meg.

A Vörös Hadsereg felderítése (1919)

A Tanácsköztársaság létezésének közel öt hónapja alatt nem tudta megteremteni azokat a belső és külső feltételeket, amelyek biztosították volna fennmaradását, így bukása elkerülhetetlen volt. A Vörös Hadsereg működése során a felderítési feladatokat általában az első világháborús elvek alapján oldotta meg, komoly újításokat nem alkalmazott. Mégis néhány sikeres területet megemlíthetünk. Rádiót például csak a hadsereg- és a hadtestparancsnokságok között használtak, mégis sikeresen alkalmazták a rádiófelderítést. Az ellenség rádiótáviratainak lehallgatása útján értesült például a hadsereg-parancsnokság az ellenséges cseh(szlovák) csapatok tervezett miskolci támadásáról.

A hadosztály-lovasszázadok fő feladata továbbra is a felderítés volt, amelyet legtöbbször a hadosztály sávjában hajtottak végre. Legfontosabb feladatuk az ellenség által elért terepszakaszok felderítése és pontosítása volt. Meg kellett állapítaniuk az ellenség összetételét, szándékát, tüzérségének elhelyezkedését, menetirányait. Különösen fontosnak tartották, hogy foglyokat ejtsenek. A lakosság segítségére és támogatására számíthattak, ezért ez lényeges információforrás volt.

A tüzérfelderítés az első világháborús tapasztalatok alapján működött. Figyelőhelyeit jól választotta ki, és így végre tudta hajtani az elvárt feladatokat. Természetesen nagy előnyt jelentett a terep tökéletes ismerete is.

Ki lehet emelni a páncélvonatok alkalmazását is. A páncélvonatokat felderítésre, a gyalogság támadásának támogatására, üldözésre, a védelem erősítésére, valamint a visszavonulás fedezésére használták. A páncélvonatok tűzereje nem volt teljesen azonos. A

[2] Hajdu 1959. 243–244.
[3] Lékai 1921.

világháborús páncélvonatok egy géppuskás és egy ágyús kocsival rendelkeztek, amelyekben egy hét centiméteres hajóágyú és hét géppuska volt. Voltak azonban ennél erősebb, és voltak gyengébb fegyverzettel ellátott páncélvonatok is.[4]

A 6. számú páncélvonat például egy esetben azt a feladatot kapta, hogy törjön előre Losoncig, közben állapítsa meg a pálya állapotát és egy előzőleg felderített cseh tüzérüteg pontos helyét. Felderítési feladatát a páncélvonat tökéletesen megoldotta. Tűzkiváltásra kényszerítve az ellenséges üteget, megállapította annak helyét, és pontosította a csehek első vonalát is. A másnap meginduló támadás első részében, a pontos felderítési adatok eredményeként, a saját tüzérség gyorsan megsemmisítette a veszélyesnek ítélt cseh lövegeket, így a gyalogság teljesíteni tudta feladatát.[5]

A Tanácsköztársaság hírszerző és kémelhárító csoportja

Az önálló magyar állam megteremtésének folyamata a politikai cikkcakkok ellenére is egyben tartotta az újonnan szerveződő hadsereget. Sok hírszerző és kémelhárító tisztnek természetes volt, hogy 1919. március 21. után a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében folytatja katonai pályafutását. Választásukkal nem ideológiai célokat szolgáltak. Csak azt az egyszerű törvényszerűséget vették figyelembe, amely szerint a titkosszolgálatok a mindenkori működőképes kormányzati erőtér közelében végzik munkájukat. Ez pedig abban az időszakban a Tanácsköztársaság hadereje, számukra a Vörös Hadsereg Főparancsnokság II. Csoportja volt. A hírszerzést és kémelhárítást továbbra is Sztojakovics vezette a Főparancsnokságon. A létszám szinte mindvégig a szükséges minimum közelében mozgott.

A csoport vezetője Sztojakovics Demeter vezérkari őrnagy volt, helyettese Hoffmann Béla vezérkari őrnagy, aki egyben a szervezésért is felelt. A cseh-tót részleg vezetésére Ghyczi Miklós vezérkari őrnagy kapott megbízást. Beosztottjai Rákossy György vezérkari százados és Strum Dénes vezérkari százados voltak. A román részleget Palló János vezérkari őrnagy vezette. A beosztotti feladatok ellátásáért Gagyi Jenő vezérkari határrendészeti tanácsos és Heilenbarth Gyula vezérkari százados felelt. A délszláv részleg vezetői feladatait Schartner Ágost vezérkari százados látta el. Beosztottjai Svoboda Lajos vezérkari százados, Horváth Ferenc vezérkari százados és Vágó Kálmán vezérkari százados voltak.

A védelmi részleg vezetését Újhelyi Péter vezérkari őrnagyra bízták. Ő három beosztott, Medveczky Aladár vezérkari őrnagy, Krausz Gyula vezérkari határrendészeti tanácsos és Csiby Árpád vezérkari százados munkáját irányította. A chiffre (rejtjelező) részleget Szalay Károly vezérkari főhadnagy vezette. A pénzügyi és személyügyi részleg vezetői feladatait Kubata Béla vezérkari százados látta el. Az irodaigazgatói tevékenységet Haszinger Ferenc vezérkari százados beosztottjával, Hainis József vezérkari századossal végezte.

A Tanácsköztársaság katonai hírszerző és kémelhárító szolgálata igazodott a hadsereg szervezetéhez. A hadtesteknél hírszerző és kémelhárító állomások alakultak. A hírszerző állomások a területi alapon szerveződő Katonai Kerületparancsnokságoknál működő há-

[4] Béres–Börcsök–Miskolczi–Oravecz–Szaszák (szerk.) 2018. 11.
[5] Uo.

lózattal is kapcsolatba kerültek. Ez a kettős biztosítás lehetővé tette, hogy a hadműveletekben részt vevő katonai alakulatok hírszerzési segítséget kapjanak a helyi katonai kerületek szakembereitől. A hadosztályoknál hírszerző csoportok működtek általában 2–5 fővel, vezetőjük törzstiszt volt. Az ezredeknél és a dandároknál egy kijelölt tiszt foglalkozott információgyűjtéssel és kémelhárítással. Az információáramlás rendjéhez tartozott, hogy a II. Csoporthoz jelentettek a határszakaszok hírszerző állomásai és a bécsi kirendeltség „S" csoportja is. Ezt a csoportot, mint ismeretes, Pokorny Hermann vezérkari ezredes irányította.

A magyar hírszerzés és kémelhárítás a Tanácsköztársaság idején még csak féléves időszakra tekinthetett vissza, így hiába voltak a vezetői beosztásokban tapasztalt tisztek, az ügynökhálózat kiépítésére nem volt elég idő. A szakmai előírásokat persze érvényesítették. Ennek megfelelően a hálózatok kialakítása során az alábbi kategóriákat különböztették meg:

Hírszerző, aki hivatásszerűen foglalkozott kémkedéssel, előre megállapított díjazásért.

Bizalmi ember, aki rendes munkája mellett vállalkozott arra, hogy csak költségtérítésért célirányosan végez hírszolgáltatást. Konkrét feladatot kapott, foglalkoztatási tervet készítettek számára, írásban számoltatták be. Mindkét esetben a kapott összegről átvételi elismervényt írattak alá az érintettekkel.

A *tudósító* általában széles kapcsolati hálóval rendelkező személy volt, aki a megszerzett információkat ellenszolgáltatás nélkül adta át a hírszerző szolgálatnak. Nem készítettek számára foglalkoztatási tervet, az értékes információkért azonban fizettek, amiről elszámolás készült.

Komoly hiányossága volt a rendszernek, hogy az ügynököket nem tudták megfelelően kiképezni és megbízhatóságukat ellenőrizni.

A II. Csoport munkáját a belügyi hatóságok is segítették. A belső rend megszilárdítása érdekében a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztálya is országos hatáskörrel végezte a kémelhárító tevékenységet. A megszállt területekről érkezett menekültek szűrése során a katonai szempontból érdekes eseteket, személyeket átadták a katonai hatóságoknak. E szervezet, politikai profiljából adódóan, az ellenforradalmárokra vadászott. Ide tartozott minden olyan katona is, aki nem tett eleget a felhívásnak, vagyis nem csatlakozott a Vörös Hadsereghez.

A másik hathatós segítséget a vármegyei direktóriumok jelentették, amelyek helyismeretükkel nagyban előmozdították a határszakaszokon, a demarkációs vonalon az „*ügynökvándorlás*" akadályozását. A stratégiai hírszerzés a bécsi „S" csoport feladata lett volna, de annak állománya ezt érdemben nem tudta teljesíteni. A valószínű okokat a csoport vezetője, Pokorny azzal magyarázta, hogy ő érzelmileg sem tudott a munkájával azonosulni, így minden bizonnyal ez beosztottjaira is kihatással volt.

A Vörös Hadsereg Propaganda Csoportjának fontos feladatot szántak: az ellenség bomlasztását. A propagandisták az ellenség meggyőzésére törekedtek, de nem sok sikerrel. A demarkációs vonalon működő propaganda-járőrök hasznos megfigyeléseket is végeztek, melyről rendszeresen beszámoltak a hírszerzésnek. Szakmai szempontból ezek az információk inkább tájékoztató jellegűek voltak.

A II. Csoportnak meg kellett elégednie a kevés, felerészben használhatatlan technikai támogatással. Kiemelték, hogy repülőgépekkel csekély számban rendelkeznek, a rádiófor-

galmat pedig áramellátási problémák miatt nem tudják megfelelően ellenőrizni. A legnagyobb segítséget a telefonvonalak jelentették, amelyeket sokszor dezinformálásra használtak. A helyzet fonákságára jellemző: a valós helyzetet abból tudták meg, hogy egy felhívott városban, postán vagy vasútállomáson milyen nyelven szóltak bele a telefonba.[6]

A kialakult történelmi helyzetet jól foglalja össze Limpár Péter, a Tanácsköztársaság kutatója:

„*Hiába volt történelmileg* hazai pálya *a Kárpát-medence, a katonai hírszerző szolgálat kiépítése egybeesett a gyors országvesztéssel, a demarkációs vonalakon álló ellenséges seregek pedig többnyire eredményesen akadályozták meg a kémek átszivárgását. A magyar hírszerzés így még „itthon" sem rendelkezett rendes ügynökhálózattal, a Monarchiától pedig csak íróasztalnál ülő szakembereket, és nem terepen dolgozó kémeket örökölt. A tárgyalt időszakra végig jellemző maradt, hogy maroknyi profi hírszerző próbálta meg szűrni a zömmel laikusok által szállított zavaros, egymásnak ellentmondó információkat. Elmondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság igyekezett mindent megadni anyagiakban, amit csak lehetett, de a kivérzett ország lehetőségei messze elmaradtak az ellenfelekétől. Az arcvonalban kiválóan működött a világháborús rutin, az itt szerzett információkból többnyire helyes következtetést vontak le, ellenben a külföldre irányuló hírszerzés tapasztalat, idő és megbízható emberanyag híján inkább csak látszattevékenység volt. A rendszer ráadásul kénytelen volt közel engedni olyan szakembereket a kulcsfontosságú információkhoz, akik ideológiailag szemben álltak vele, és ezzel megoldhatatlan feladat elé állította a kémelhárítást, amely egyébként jelentős részben éppen ezekből a szakemberekből állt.*"[7]

A Magyar Tanácsköztársaság hírszerzése külföldön és az ellenség által megszállt területen

Az egymással szembenálló ellenséges államok a történelem folyamán mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy egymás gazdasági, katonai és politikai erejét kikémleljék. Így volt ez a Tanácsköztársaság idején is, azzal a különbséggel, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság elsősorban nem az ellenséges államokkal szemben folytatott hírszerzést – hisz erre se ereje, se pénze nem volt elegendő – hanem azokkal a csoportokkal és támogatóikkal szemben, akik a proletárdiktatúra terrorja elől külföldre menekültek. A bolsevik hatalomra nézve igen veszedelmes erőt képviseltek az egykori munkapárti és néppárti politikusok, földbirtokosok és arisztokraták. Továbbá nagyon fontos volt a hírszerzés azokon a területeken, amelyeket keleten a román, északon a csehszlovák és délen a szerb-francia csapatok tartottak megszállás alatt.[8]

A hírszerzés, a két szemben álló fél erejének felmérése elengedhetetlen volt. A Politikai Nyomozó Osztály a belső ellenforradalmi szervezkedés mellett erejéhez mérten gondot fordított a külföldön szervezkedő ellenforradalmárok felderítésére is, mivel tevékenységük szoros összefüggésben volt a belső ellenforradalmi előkészületekkel.[9] A felderített adatok komoly mértékben segítették a Forradalmi Kormányzótanácsot abban, hogy a rendkívül nehéz körülmények közepette is viszonylag helyesen tudja felmérni az általános

[6] Jagadics–Rajos–Simon–Szabó 2018. 30–31.
[7] Limpár 2016. 126–148.
[8] Rotter 1979. 73.
[9] Gábor 1969. 258–259.

politikai és katonai helyzetet, és az abból fakadó tennivalókat.[10] Ennek érdekében a Politikai Nyomozó Osztály néhány viszonylag jól képzett hírszerzőt küldött ki azzal a megbízatással, hogy derítsék fel az ellenforradalom külföldi szálait és mozgatórugóit.[11]

A Tanácsköztársaság fennállásának idején katonai és általános vonatkozású hírszerzéssel a Hadügyi Népbiztosság Hadműveleti Osztálya, majd a később megalakult hírszerző csoportja (osztálya) is foglalkozott. Volt úgynevezett defenzív és offenzív részleg, külön-külön meghatározott feladatkörrel. Az előbbinek a feladata volt a kívülről befelé irányuló hírszerzés leleplezése, az utóbbié a belülről kifelé irányuló hírszerzés, az ellenséges katonai erők felderítése, ami a csapatokkal való manőverezésnél, a támadás előkészítésénél nélkülözhetetlen volt. Ezért a Hadügyi Népbiztosság 5. Hírszerző Osztálya 1919. április 21-én átirattal fordult a Belügyi Népbiztossághoz, amelyben arra hivatkozott, hogy több személy érkezett a megszállt területekről, akik felkeresték a népbiztosságokat és fontos, értékes adatokat mondtak el, amelyek katonai szempontból jelentősek voltak. Az 5. Hírszerző Osztály átiratában kérte a Belügyi Népbiztosságot, hogy „*[…] szíveskedjék, amennyiben a fentebb említett egyének a népbiztosságnál megfordulnának és különösen a megszállott területekre vonatkozólag katonai hírek birtokában volnának, őket okvetlenül a Hadügyi Népbiztosság 5. osztályába utasítani, és erről a tekintetbe jövő előadókat is értesíteni.*” Indokolta ezt az is, hogy sok fáradtságba és költségbe került a fontos hírek beszerzése.[12]

Ez a kooperáció különösen a Belügyi Népbiztossággal, illetve annak Politikai Nyomozó Osztályával nagyon fontos volt, mivel kicserélhették adataikat, értesüléseiket, tapasztalataikat.

Cserny József karhatalmi csoportja, a Lenin-fiúk

A proletárdiktatúra kikiáltása után, mielőtt még a Politikai Nyomozó Osztály megalakult volna, a proletárhatalom biztosítására, illetve az esetleges ellenforradalom letörésére Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes – a Forradalmi kormányzótanács nevében – Gábor Mózesen keresztül megbízást adott Cserny Józsefnek kb. kétszáz főből álló karhatalmi egység megszervezésére. Cserny József, mint matróz végigharcolta az első világháborút.[13] 1918-ban a háború vége felé kiszökött Szovjet-Oroszországba, Kun Bélát régebbről ismerte, és ott is kapcsolatba került vele. Cserny nem volt iskolázott, a marxizmus-leninizmussal épphogy kezdett megismerkedni. Katonás magatartású, elég jó szervező, és a „*burzsoáziát*” ösztönösen gyűlölő ember volt. A parancsnoksága alá tartozó egység munkáskatonákból rekrutálódott. Csernynek már március 21-e előtt is volt csoportja, ők védték a Visegrádi utca 15. szám alatti pártházat, de ez a csoport még nem volt azonos a Lenin-fiúk karhatalmi különítményével.[14]

Március 21-e után a karhatalmi csoport felállítását az indokolta, hogy a proletárdiktatúra kikiáltásakor semmiféle megbízható, szervezett, ütőképes fegyveres egység nem állt a tanácskormány rendelkezésére. Cserny, miután elvállalta ezt a megbízatást, nyomban

[10] MNL OL Archívum 603. f.1.cs. 1919. A Hadügyi Népbiztosság átirata a megszállt területekről érkezett hírszerzésről.
[11] Rotter 1979. 74.
[12] Rotter 1979. 80.
[13] Árkus 1960. 6.
[14] Rotter 1979. 84.

hozzálátott az egység felállításához. A felvétel kizárólag ajánlásokra történt. Az egyik szervező Markovics Gyula tengerész volt, aki részt vett a cattarói matrózfelkelésben is.

A karhatalmi egység gyorsan megszerveződött. Cserny vezetésével a Vágó Béla által kiutalt Batthyány-palotát lefoglalták, és abban a kb. 180 ember berendezkedett. Cserny az egységéből Szamuely Tiborhoz vezényelt kb. 40 főt, akik állandóan Szamuelynél voltak. Ők adták a szolgálatot a Kormányzótanácsnál és a Szovjetházban (a volt Hungáriában). Ezt a szolgálatot 25 fő, Csomor Gábor parancsnokságával, 24 órás váltással látta el. Az egység a Batthyány-palotában vette fel a „*terrorcsapat*" nevet, s Cserny vallomása szerint ő használta először a Lenin-fiúk elnevezést.[15]

Az egység létszámát további 180–200 fővel emelték. Ezek körlete a Trefort utcai Hunyadi-palotában volt. A karhatalmi egységhez 30 orosz állampolgár is tartozott, akik korábban, mint hadifoglyok kerültek Magyarországra, s önként léptek a Tanácsköztársaság szolgálatába. Közvetlen vezetőjük egy Borisz nevű kommunista volt.

Cserny csoportja szervezetileg Vágó Bélához tartozott, elvileg az ő utasításai voltak számukra irányadók. A gyakorlatban azonban a csoport önállóan nyomozott, letartóztatásokat eszközölt, vidéken önálló akciókat is hajtott végre.[16]

Kezdetben az egység a Tanácsköztársaság szempontjából előnyös szerepet töltött be. Később azonban majdnem minden felügyelet és felelősség nélkül tevékenykedtek, rászabadítva a féktelen terrort az ország lakosságára. Ennek az volt az oka, hogy Vágó Béla időközben a harctérre ment, és így az ő személyes ellenőrzése nem volt biztosítva. Az, hogy a csoport gazdaságilag Korvin Ottóhoz tartozott, még nem biztosította ellenőrzésüket és egységes irányításukat. Böhm, a hadsereg főparancsnoka és a szociáldemokraták a csoport feloszlatását követelték. Jancsik, a budapesti Vörös Őrség parancsnoka kijelentette: a Vörös Őrségen kívül más karhatalmat nem tűr meg a fővárosban, mert veszélyeztetik intézkedéseit. Cserny és Jancsik beosztottai kezdtek egymás ellen fellépni. Ez a körülmény a vörösök szempontjából gátolta az amúgy is nehéz belső viszonyok konszolidálását.[17] Ekkor Korvin Ottó és Jancsik, valamint helyettese elmentek Csernyhez, és hosszas tárgyalás után megállapodtak a Lenin-fiúk egységes feloszlatásában. Bár rendeletileg feloszlatták a csoportot, a gyakorlatban még jó ideig alig történt valami. Hogy ez így volt, bizonyítja a Kormányzótanács 1919. május 10-i ülése. Ezen az ülésen szó volt arról, hogy a „*terrorcsapat*" formája nem felel meg. Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes kijelentette: „*[…] van közöttünk azonban 40–50 régi, megbízható vasmunkás és famunkás, akikre a Politikai Nyomozó Osztálynak feltétlenül szüksége van. Ezeket visszatartottuk és beosztjuk a Politikai Nyomozó Osztályba. A Batthyány-palotát pedig Haubrich hadügyi népbiztos a maga rendelkezésére fogja lefoglalni.*"

A csoport tagjai közül 25 főt a Szovjetház, 15 főt a Parlament őrségéhez vezényeltek, 43 főt Kun Béla javaslatára, mint nyomozókat, Korvin Ottó testületébe osztottak be. A többit Gödöllőre, a főhadiszállásra, illetve a frontra vezényelték. Cserny József 43 emberrel a Parlamentbe költözött át, és ott a Politikai Nyomozó Osztály V. Nyomozó Alosztályaként szerveződött meg.[18]

[15] Rotter 1979. 84.
[16] Árkus 1960.
[17] BM 1959. 62.
[18] Rotter 1979. 85.

A csoport fentiek szerinti átszervezése a problémát nem oldotta meg. Hamar kiderült, hogy Cserny József beosztottjai nyomozati munkájuk során többször önkényesen járnak el, megsértik a törvényességet. Ennél fogva helyzetük az új helyükön is tarthatatlan lett. Cserny maga is panaszkodott, hogy beosztottaival nem bír, utasításait nem veszik figyelembe. A június 11-i ellenforradalmi előkészület leleplezése után több személyt, akit letartóztattak, bántalmaztak. Korvin Ottó ekkor feljelentést tett a Forradalmi Kormányzótanácshoz, hogy Cserny nyomozó alosztályával nem tud együttműködni, és ha nem oszlatják fel őket, akkor személyzetével együtt lemond. A június 24-i ellenforradalmi puccs leverése után Kun Béla felkereste őket, beszédet mondott, és közölte velük, hogy rájuk, mint karhatalomra szükség van, és különítményként fognak szerepelni. Ezután az V. Nyomozó Alosztályt feloszlatták, és egy részét július 20-án a Mozdony utca 40. szám alá vezényelték, ahol Cserny zászlóalj címen szerepeltek, kiegészülve kb. 250 emberrel.[19]

A Tanácsköztársaság kikiáltása után nagy részben a tengerészlaktanyában levő alakulatok tagjaiból szerveződött meg a Lenin-fiúk alakulata. Ez a csoport a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának lett a fegyveres alakulata a „*belső ellenség elnyomására*". Az alakulat három részlegből állt. Az első Szamuely Tibor közvetlen irányítása alá tartozott. Tagjai voltak: Mann József, Kovács Lajos, Kovács Gyula, Schön Gábor, Gábor Antal, Küvér Lajos, Gellei Géza és Dékány István, Szamuely gépkocsivezetője. A csoport nagy részben a különböző akciók alkalmával Szamuely Tiborral együtt különvonaton ment a feladatok elvégzésére.

A második csoportot a Teréz körúti Batthyány-palotában és a Trefort utcában helyezték el, vezetője Cserny József volt. Ezekből a csoportokból ment őrség egyes fontos pontokra és a Szovjetházba, amely a volt Hungária Szállóban volt. Később a Szovjetházhoz állandó őrséget állítottak össze, nagyrészt régi tengerészekből, Dögei Imre vezetésével.

A Cserny-csoportban tengerészek, tüzérek, géppuskások és műszakiak voltak. A Lenin-fiúkkal szembeni követelmény az volt, hogy kommunisták, jó szakmunkások és edzett frontkatonák legyenek. A tagok között volt: Papp Sándor, Gróó Géza, Schönfeld József, Bonyhádi Tibor, a Wilheim-testvérek, akik nyomozók voltak, Kerekes Árpád, Kakas Ferenc, Németh Béla, Gáspár Sándor, Markovics Gyula cattarói tengerész, Neumayer Géza, Löscher Márton, Irodenka József, Zsámár József, Zsolnai János és Oláh József.

A Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztálya

A Politikai Nyomozó Osztály megszervezésének végrehajtása és tevékenységének irányítása Korvin Ottóhoz kapcsolódik. 1919. március végén, miután megjelent a Belügyi Népbiztosság Vörös Őrség felállításáról szóló rendelete, Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes a Szovjetházban (Hungária Szálló) felszólította Korvin Ottót, hogy vegye át a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága Politikai Nyomozó Osztályának a vezetését. Ezt az osztályt Korvin előtt – március 21-e után pár napig – Dr. Wagast József vezette, aki később útlevélügyekkel foglalkozott. Korvin e fontos megbízatást elvállalta, majd később Landlernek tett indítványára a Politikai Nyomozó Osztályt a Belügyi Népbiztosság alá rendelték.

[19] Rotter 1979. 85.

A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságán belül a III. csoportba két osztály tartozott: a Politikai Nyomozó Osztály és a Bűnügyi Osztály. A II. csoport vezetője Páll György volt. A Politikai Nyomozó Osztályt Korvin Ottó vezette. Irodahelysége a Belügyi Népbiztosság épületében, a Várban volt. Helyettesei: Sallai Imre, Guzi János, Stein (Sámuel) Ferenc és Benyovszky Károly, volt detektívfőnök-helyettes lettek. Ezzel tulajdonképpen a Politikai Nyomozó Osztálynak csak a vezérkara jött létre. A feladat az volt, hogy a vezérkar mellett a proletariátus erőszakszervezetének egyik fontos részlegét megszervezzék, a vörösterror számára megbízható, harcos apparátust építsenek ki, amely képes lesz az állam, a proletariátus érdekeit szem előtt tartva, elsősorban a belső forradalmi erőkkel szemben hatékony intézkedéseket foganatosítani, s ezzel biztosítani a Tanácsköztársaság lehetőleg zavartalan „*fejlődését*".[20]

Az apparátus összetétele

A Politikai Nyomozó Osztály megszervezésénél abból kellett kiindulni, hogy a régi társadalom politikai nyomozója nem tekinthető a proletárdiktatúra hívének, így nem vehették át a régi politikai nyomozó testületet, mint ahogy a rendőrség esetében történt. Inkább kényszerűségből, mint meggyőződésből átvettek néhány megbízhatónak vélt nyomozót, köztük 4–5 csoportvezetőt, többségében olyan személyeket, akik az őszirózsás forradalom után kerültek a rendőrséghez. Az osztály vezetői figyelembe vették, hogy az osztályon olyan beosztottak is legyenek, akik valamennyire jártasak a nyomozói munkában.

Az osztályvezető és helyettesei rövid órák alatt beszélték meg és vázolták fel az osztály feladatait, célkitűzéseit, felépítését és személyi összetételét.

A proletárdiktatúra első napjaiban több helyen illetéktelenül is alakultak nyomozó csoportok, amelyeket a Forradalmi Kormányzótanács – mivel sok volt a visszaélés lehetősége – a LXXXIV. sz. rendeletével 1919. május 3-án megszüntetett. Ez a rendelet előírta: „*[…] más hatóságok mellett működő nyomozó testületek – a Vörös Őrség nyomozó testületét kivéve – megszűnnek. Minden nyomozó közegnek a Vörös Őrség Főparancsnokságának igazolványával kell ellátva lennie. Az, aki igazolatlanul és jogtalanul lép fel, mint nyomozó közeg, a forradalmi törvényszék elé állítandó.*" Az illetéktelenül létrejött nyomozó csoportok megszüntetése és feloszlatása nehéz munka volt, több személy ellen eljárást is kellett folytatni.

A Politikai Nyomozó Osztály kezdetben a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságán belül alakult meg kb. 30 beosztottal. Ez volt a Politikai Nyomozó Osztály szervezeti állapota 1919. május 5-én. Az osztály megalakulásával párhuzamosan a Vörös Őrség Budapesti Főkapitányságán is megalakult egy politikai nyomozó testület, melynek vezetője Juhász Dezső volt. A kérdéses időben tehát szervezetileg két különálló politikai testület alakult.

A Politikai Nyomozó Osztály adminisztratív szervezése három átalakuláson ment keresztül. A kezdeti időszak a tapogatózás, az útkeresés időszaka volt. A megalakult politikai nyomozó testületek között az első hetekben állandó volt a rivalizálás, hogy melyik tud nagyobb és „*szebb*" ügyet produkálni. Szinte minden alkalommal, amikor az ellenforradalmárok ellen együttműködésre, határozott és kemény fellépésre lett volna szükség, kiéleződött közöttük az ellentét, a féltékenység s a hatalmi torzsalkodás.

[20] Rotter 1979. 38.

Kun Béla a *Magyar Tanácsköztársaság* című munkájában ezeket a hibákat ekképpen értékelte: „*Magyarországon a forradalmi terror sajnos nem volt szervezett, és egyéb hibákban is szenvedett. A Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztálya melynek Korvin Ottó volt a vezetője, távolról sem volt Cseka. Nekünk nem voltak olyan kádereink, mint az orosz bolsevikoknak, akik két orosz forradalomban, hosszú földalatti munkában, a rendőrséggel és az Ohranával való harcban nevelkedtek és Lenin iskolájának kijárták mind a nyolc osztályát, mi csak az első osztályokat járogattuk… A terror alkalmazásának megvolt az a hibája is, hogy nem abban az irányban alkalmaztuk, ahova elsősorban kellett volna irányulnia. Nem azok ellen alkalmaztuk elsősorban a terrort, akik az ellenforradalom mögött álltak, mint annak szervezői, hanem akik frontjában voltak az ellenforradalomnak…*". Nem voltak elhatárolva a megfelelő munkaterületek.

Ez a helyzet körülbelül három hétig tartott, míg a Belügyi Népbiztosság úgy döntött, hogy saját munkája végzésére átvesz nyomozókat a Vörös Őrségtől. Ebből a szervezeti megoldásból viszont zavarok keletkeztek. Előfordult, hogy a Belügyi Népbiztosság és a Vörös Őrség nyomozói egyazon ügyben nyomoztak. Ennek folytán ez a szervezeti forma sem vált be. Ezért a Belügyi Népbiztosság részéről, előzetes megbeszélések után, Korvin Ottó indítványára, Landler Jenő belügyi népbiztos úgy döntött, hogy a Politikai Nyomozó Osztályt kivonja a Vörös Őrség Országos Parancsnoksága hatásköréből, és közvetlenül a Belügyi Népbiztosság alá rendeli.[21] Ezzel az intézkedéssel a Politikai Nyomozó Osztály egy szintre került a Vörös Őrség Országos Parancsnokságával, egymással mellérendelt helyzetbe kerültek. Ezzel létrejött a politikai nyomozó testület viszonylag egységes formája.

A testület 1919. május 24-én a Parlamentbe, a II. emeletre költözött, ahová a XVIII. sz. kapun volt a bejárat. A posta-, távíró-, telefonrészleget a Belügyi Népbiztosság épületében, a Várban, az útlevélrészleget a Levéltár épületében helyezték el.

A Belügyi Népbiztosság keretébe tartozó Központi Politikai Nyomozó Osztály szervezetileg egységes lett, de több részlegből állt: „a" – posta-, távíró-, telefon-; „b" – útlevél és „c" részleg, amely a tulajdonképpeni nyomozó osztály volt. A „c" részleget alosztályokra bontották, s az adott körülményeket figyelembe véve az alosztályok létszámát is felemelték.

1919. július 30-ig a Politikai Nyomozó Osztály szervezetileg az alábbiak szerint épült ki: az osztályvezetők személyi összetétele a korábbi állapotokhoz viszonyítva nem változott. Az osztályvezetéshez kapcsolták Schön Gábort, aki a Hadseregparancsnokság II. csoportjához volt beosztva. Az osztályvezetők mellett közvetlen beosztott nyomozók voltak: Barkóczy Anna, Gerő Mici, Verő Boriska, Florkievitz József és Buresch Jolán. Ezek a beosztottak a felderítő munkában különleges feladatokat oldottak meg.[22]

Alosztályok

Az I. alosztály vezetője Burlovits Marion volt. Közvetlenül neki volt alárendelve egy szolgálatvezető, egy gépíró és öt csoportvezető. Csoportvezetők voltak: Sárközy Jenő, alárendelve 20 beosztott; Berger I. István, alárendelve 20 beosztott; Szombatfalvy Lajos, alárendelve 20 beosztott; Németh Béla, alárendelve 19 beosztott; Berger Ernő, alárendelve 19 beosztott.

[21] BM 1959. 62.
[22] Rotter 1979. 40.

A II. alosztály vezetője Katona Oszkár volt. Közvetlen alárendeltségében dolgozott egy szolgálatvezető, egy gépíró és öt csoportvezető. Csoportvezetők voltak: Benedek Sándor, alárendelve 23 beosztott; Szabó Ödön, alárendelve 20 beosztott; Vitreol Tódor, alárendelve 22 beosztott; Merky Zoltán, alárendelve 20 beosztott; Szanka Péter, alárendelve 19 beosztott.

A III. alosztály vezetője Kubovszky János volt. Közvetlen alárendeltjei egy szolgálatvezető, egy gépíró és öt csoportvezető. Csoportvezetők voltak: Barabás Viktor, alárendelve 19 beosztott; Petschacher Gusztáv, alárendelve 18 beosztott, Ruth Pál, alárendelve 19 beosztott; Hajdú János, alárendelve 19 beosztott; Németh János, alárendelve 19 beosztott.

A IV. alosztály vezetője Újházi Soma volt. Közvetlenül alá rendelődött egy szolgálatvezető, egy gépíró és öt csoportvezető. Csoportvezetők voltak: Hochstadter Mihály, alárendelve 21 beosztott; Révész Sándor, alárendelve 19 beosztott; Klassohn Gyula, alárendelve 20 beosztott; Hirgel Sándor, alárendelve 19 beosztott; Paksy János, alárendelve 19 beosztott.

Az V. alosztály vezetője Cserny József, helyettese Papp Sándor volt. Közvetlen alárendelve egy szolgálatvezető, egy irodavezető és négy csoportvezető. Csoportvezetők voltak: Pikkert Ferenc, alárendelve 10 beosztott; Radányi Kornél, alárendelve 9 beosztott; Szidanits Károly, alárendelve 10 beosztott; Kocsis Sándor, alárendelve 10 beosztott. Ez az alosztály, mint különítmény szerepelt továbbra is, amit jelentéseken szereplő bélyegzőlenyomat is dokumentál.

Ezek mellett működött egy katonai alosztály, amelyhez azok tartoztak, akik határ menti vasútvonalakon teljesítettek fontos szolgálatot.

A Központi Politikai Nyomozó Osztály alosztályai között elvileg felosztották a munkaterületeket is. Eszerint minden alosztálynak önálló vonala volt, ami az alábbiak szerint alakult: I. alosztály feladata: körözés, házkutatás és előállítás. II. alosztály feladata: szállodák figyelése. III. alosztály feladata: röpiratok, utcák és templomok figyelése. IV. alosztály feladata: gazdasági ügyek intézése. Az V. alosztály, mint különítmény szerepelt, és ennek megfelelő feladatokat hajtott végre. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a munkaterületek sohasem határolódtak el egészen, mivel a körülmények ezt a 133 nap alatt nem is tették lehetővé. Ha arról volt szó, hogy nagyobb ellenforradalmi előkészületeket kellett felderíteni, leleplezni, leverni, akkor elmosódtak az önálló munkaterületek az alosztályok között. Együttes erővel, valamennyi beosztott mozgósításával oldották meg a feladatokat.

A Központi Politikai Nyomozó Osztály, ahogy a helyzet éppen megkövetelte, és a lehetőségekhez mérten, a vidéki „*ellenforradalmi előkészületek*" felderítésére és a nyomozás nyílt lefolytatására egyes megyei és járási székhelyeken a központi állomány tagjaiból, 4–12 nyomozóból csoportot létesített. Ilyen csoportok működtek Szentgotthárdon, Veszprémben, Egerben, Szekszárdon, Miskolcon, Abaújszántón és még több városban. Az osztály teljes létszáma – ideértve a kisegítő személyzetet is – július végén 531 fő volt.

Ügyrend, ügyvitel

Az ügyrend, ügyvitel pontos menetéhez hozzátartozott a beérkezett ügyek, feljelentések, bejelentések, panaszok stb. gyors, viszonylag bürokráciamentes elintézése, amelyhez

segítséget nyújtott a központi iktató, illetve segédhivatal. Az ügyrend, ügymenet szabályait a Politikai Nyomozó Osztály bizonyos módosításokkal vette át a régi rendőrségtől, de lényegesen nem változtatott rajta.[23] Egy dologban azonban a Tanácsköztársaság létrejöttével gyökeres változás állt be, amikor rendelettel is szabályozták a beérkezett ügyek három napon belül való érdembeni elintézését. A megjelent rendelet értelmében minden érkező ügyiratot iktatni kellett. Iktatás után az ügyiratot szerelték és külön osztályértesítővel küldték át az osztályvezetőhöz. Az osztályvezető vagy a helyettesei, miután a beérkezett ügyiratokat átnézték, szignálták az illetékes alosztályvezetőnek, aki a csoportvezetőn keresztül az előadóhoz, illetve nyomozóhoz juttatta el. Az ügyiratot az egyik előadó osztotta ki és gondoskodott a nyilvántartásról. E feladatkör betöltése az előadónak többletmunkát jelentett, mivel e célra külön személyt nem állítottak be. Miután az osztály ügyiratait elkészítette, azokat kézbesítőkönyvvel expedícióra adta ki az ügyek központi kiadójának. Ha valamelyik beosztott nyomozó az adott ügyben a háromnapos határidőn belül az ügyet nem intézte el, igazoló jelentést kellett írnia az iktatónak. E rendeletből következett, hogy aki az ügyeket felelőtlenül intézte el, felelősségre vonták.[24]

A Politikai Nyomozó Osztály szervezeti megerősítését célozta a Belügyi Népbiztosság azon rendelete, mely a hatalommal való visszaéléseket volt hivatva megakadályozni. „*[…] Előfordult, hogy politikai vagy bűnügyekben vidékre kiküldöttek megbízatásuknak anélkül tettek eleget, hogy az illető vörösőr parancsnokságnál jelentkeztek volna, s így megfelelő ellenőrzés hiányában, hatáskörüket túllépték […]*”. Ezért a rendelet szerint láttamoztatni kellett a megbízólevelet. Ennek az volt a célja, hogy elejét vegyék az álnyomozásoknak, illetve álnyomozások elterjedésének. Még azt is, aki valóban nyomozó volt, de megbízólevelét nem láttamoztatta a működése területén levő Vörös Őrség parancsnokságával, a területről karhatalommal távolították el. Az álnyomozókat, illetve azt, aki hamis megbízólevéllel nyomozott, forradalmi törvényszék elé állították.

A Politikai Nyomozó Osztály fizetési rendje

„*Előadók és kinevezett parancsnokok részére, kik még 3 év óta nincsenek állami szolgálatban, napi 50, illetve havi 1500. Előadók és kinevezett parancsnokok részére, akik legalább 3 éve közszolgálatban állnak, napi 60, illetve havi 1800. Osztályvezető politikai megbízottak és osztályvezetők, továbbá kerületi parancsnokok részére napi 80, illetve havi 2400. Országos politikai megbízott, országos főparancsnok, budapesti főparancsnok és csoportvezető részére napi 100, illetve havi 3000*” korona illetményt állapítottak meg. Ekkor a Politikai Nyomozó Osztály még a Vörös Őrség szervezetébe tartozott. A fizetési rendszer lényegében nem tudott kialakulni, s ennél fogva a Belügyi Népbiztosság dolgozói legtöbbször előleget kaptak.[25]

A nyomozás során felmerült költségek

„*A politikai osztályba beosztott nyomozók kiküldetései alkalmával felmerülő költségek fedezésére adandó útielőlegeket Guzi János osztályvezető, illetőleg Sámuel Ferenc helyettese igényli egy példányban*

[23] BM 1959. 62.
[24] Rotter 1979. 42.
[25] Uo.

kiállítandó utalványon. Az 5000 koronán felüli előlegek utalványozására a fent említettek aláírásán kívül még az egyik politikai biztos és az adott ker. parancsnokok egyikének aláírása is szükséges". Természetesen a Tanácsköztársaság idején is volt napidíj járandóság. Ennek összege attól függött, hogy az illető nyomozó a fővárostól milyen távolságra végezte munkáját. Az erre vonatkozó parancs vidéki kiküldetések alkalmával napi száz koronában, környékbeli kiküldetéseknél pedig napi ötven koronában határozta meg a napidíjat.[26]

A Politikai Nyomozó Osztály tevékenysége a Tanácsköztársaság védelmében

A Politikai Nyomozó Osztály vezetői a Tanácsköztársaság idején szinte naponta tartottak munkaértekezletet az osztály beosztott csoportvezetőinek, ahol részt vettek azok a nyomozók is, akiknek fontos jelentenivalójuk volt. A munkaértekezletet a napi politikai kérdések megbeszélésével kezdték. Erre azért volt szükség, mert az állomány politikai felkészültsége a megnövekedett feladatokkal nem volt arányban, viszont a politikai tisztánlátásra elengedhetetlenül szükség volt. A vezetők meghallgatták a csoportvezetők, nyomozók jelentéseit, majd kidolgozták és meghatározták a politikai irányvonalat, párhuzamosan a konkrét feladatok végrehajtásával, kiadták az elfogatóparancsokat, a házkutatási végzéseket, vidéki útra küldték a nyomozókat, oda, ahonnan segítséget kértek.[27] Minden megbízatást, elfogatóparancsot vagy elővezetést a csoportvezetőkön kívül az osztályvezetők valamelyike is aláírta. Ennek az volt a célja, hogy kiküszöböljék az egyéni akciókat. Az osztályvezetők hatáskörébe tartozott az előléptetés, a jól dolgozók jutalmazása, amit munkaértekezleteken beszéltek meg.

Az osztály munkájához tartoztak a titkos megfigyelések, az ellenőrzés különböző formái, az ellenforradalmi csoportokba való beépülések, röpcédulaszórás esetén az írás azonosítása, szakértő bevonásával. Nyomozókat küldtek az ellenség által megszállt területre és külföldre, hírszerzés céljából.

A Tanácsköztársaság kikiáltását követő néhány héten belül az ország minden részében előfordultak ellenforradalmi megmozdulások. Tehát a Politikai Nyomozó Osztálynak résen kellett lennie, hogy idejében közbe tudjon lépni, s megtegye a szükséges ellenintézkedéseket, felderítse az ellenforradalom szálait és felszámolja azokat.

A katonai elhárítás a gyakorlatban a Tanácsköztársaság idején: A Rothziegel internacionalista zászlóalj elhárítása

Rothziegel Leó 1919. március végén értesült a Bécsben tartózkodó magyar diplomáciai és kereskedelmi küldöttség tagjaitól az országban zajló forradalmi eseményekről. 1919. április elején a bécsi nyomdász a magyar Vörös Hadseregbe való belépésre szólította fel a bécsi munkásokat. 1200 osztrák internacionalistával lépte át a magyar határt, akiket Budapesten a kelenföldi laktanyában helyeztek el. Itt még további 500 osztrák és kb. ugyanannyi más nemzetiségű katona jelentkezett szolgálattételre, hogy fegyverrel

[26] Rotter 1979. 42.
[27] BM 1959. 62.

védje a Magyar Tanácsköztársaságot. A nemzetközi vörös ezred egyik zászlóaljaként kapcsolódtak be a proletárdiktatúra védelmébe Rothziegel parancsnoksága alatt.[28] A bécsi proletár még Bécsből való elindulása előtt kijelentette, hogy azért jön Magyarországra, mert itt elveinek megfelelően cselekedhet és harcolhat. Április közepén a román frontra irányították, és éppen egy ellenforradalmi kísérlet napján – április 18. – érkezett Debrecenbe. A zászlóalj részt vett a vörösterror elleni ellenforradalmi kísérlet leverésében, majd azt követően Debrecen védelmére a frontra vonult, de nem azért, hogy megvédje az ország ősi földjét, lakosságát a román hadsereg területfoglalása ellen, hanem azért, hogy védje az ország területi integritását megtagadó tanácskormány hatalmát. Mielőtt Rothziegel meghalt volna a vámospércsi csatában, a következő üzenetet küldte elöljáróinak: „*Örömmel hullatom véremet Szovjetmagyarországért, amelyet a nemzetközi proletariátus hazájának tekintek […] Irigylem a magyarországi proletariátust, amely megtalálta igazi kommunista vezéreit.*"[29]

A románok előrenyomulásával egy időben Debrecen védelmét tovább nehezítette a visszavonuló Székely Hadosztály és Rothziegel osztrák internacionalistáinak összetűzése Vámospércs közelében. A „*fekete ördögök*" (Verbőczy Kálmán zászlóalja) menekültekből, a forradalmi törvényszékektől megmentettekből, a belényesi harcok sebesültjeiből, nagyváradi ellenforradalmárokból tevődött össze. Debrecen előtt, Vámospércs közelében került sor a „*fekete ördögök*" és a bolsevista internacionalisták közötti összetűzésre. Koréh Endre a Székely Hadosztály tábori lelkésze így emlékszik vissza az eseményekre: „*Amikor »Erdély honvédei« nekiszegezték a gépfegyvereket a bolsevistáknak, elpárolgott a vörös harci kedv. Rögtön elfeledkeztek a »székelyek árulásáról«, nagyon udvariasak lettek, sőt még a kezeikben lévő és halálnak szánt Székely Hadosztálybeli tiszteket és katonákat is átadták. Másnap már le is szerepelt a bécsi dandár, mert az első román ágyúlövésre szétfutott.*"[30]

A Székely Hadosztály és a Vörös Hadsereg, valamint az alájuk rendelt internacionalisták között állandóak voltak a fegyveres összetűzések. Ennek egyik oka az volt, hogy a Vörös Hadsereg parancsnokai kihirdették, hogy a vörös katonák, ott, ahol találják a székely legénységet és a tiszteket, tartóztassák és fegyverezzék le őket, mint ellenforradalmárokat, ami sok helyen meg is történt. Kratochvil visszaemlékezése szerint Sárói-Szabó Tibor kommunista százados Debrecenben letartóztatta az összes volt erdélyi katonai kerületi parancsnoksághoz tartozó tisztet, a debreceni és szatmári ellenforradalmi eset következtében.[31] Az ellenforradalom okai a proletárhatalom lakosságot terrorizáló intézkedései (lakásrekvirálások, ékszerrendelet, túszrendelet, területi integritás megtagadása, kapkodó, erőszakos szocializálás stb.) voltak.

A debreceni ellenforradalmi eseményeket illetően, 1919. április 18-án délután 1 órakor érkezett Debrecenbe Budapestről az első nemzetközi vörös ezred, mely a román frontra igyekezett, hogy megvédje a tanácskormány hatalmát. A vörösgárdisták jobbára bécsi proletárok voltak, akiket legkevésbé sem érdekelt a történelmi Magyarország területének védelme, csupán a világforradalom minél hamarabbi megvalósításáért küzdöttek.

A terveknek megfelelően még aznap este indultak volna a frontra, de miután értesültek arról, hogy Debrecenben ellenforradalmi felkelés van, örömmel vállalkoztak a felkelés leverésére. Zárt sorokban vonultak a vasútállomás felől a belváros irányába. A vörösgár-

[28] Kővágó 1969. 98.
[29] Kiss (szerk.) 1970. 124–125.
[30] Koréh 2000. 280.
[31] Kratochvil 2017. 57.

disták az ellenforradalmi fegyveres elemeket a lehető leggyorsabban le akarták fegyverezni. Ebből a célból több szakaszra oszlottak és igyekeztek a feladatukat a legrövidebb időn belül végrehajtani. A vörösgárdistákat a Lenin útra átnevezett Piac utca több pontján a volt rendőrök lövésekkel fogadták. A gárdisták először a levegőbe lőttek, majd mikor azt tapasztalták, hogy az ellenforradalmárok nem adják meg magukat, a házak ablakaiból is tüzet nyitnak rájuk, vagyis szívós ellenállást tanúsítanak, a bolsevisták működésbe hozták gépfegyvereiket. Az ellenforradalmárok a házak, oszlopok mögül lőtték a vörösöket. A legkeményebb összecsapásra a Bika előtt és a Kossuth-szobornál került sor, amelynek a háta mögött több ellenforradalmár meghúzódott. Végül az internacionalisták leverték az ellenforradalmi felkelést, és a továbbiakban csak elvétve került sor lövöldözésekre. Jelentős összecsapásra került sor még a vármegyeháza és a Royal körül, de mindenütt a jobb fegyverekkel felszerelt és túlerőben lévő bolsevisták kerültek fölénybe. A gárdisták visszaemlékezése szerint a házak ablakaiból lövéseket adtak le rájuk az ellenforradalmárok, ennek következtében néhány házat átkutattak. 1919. április 18-án este 8 óra tájban számolták fel véglegesen a megmozdulást. Az internacionalisták a felkelés leverését követően kivonultak a pályaudvarra és indultak tovább a frontra. Az internacionalisták elvonulását követően a helyi munkászászlóaljak vették át a hatalmat a városban.[32]

A debreceni ellenforradalom következményeként Püspökladányban 150, Debrecenben pedig 300 székely katonát fegyvereztek le. Székelyhídra Debrecenből az internacionálé gárdájából erősítéseket küldtek. A túszrendelet értelmében 40 előkelő gazdag debreceni polgárt a debreceni direktórium túszként őrizetbe vett. Amennyiben további ellenforradalmi megmozdulás következtében a munkásságnak valami baja esne, ezeket vonják felelősségre. A bolsevikok az ellenforradalom támogatásával vádolták a túszként tartott polgárokat. Az elraboltak között volt Márk Endre volt polgármester, Csernus Mihály, a Katolikus Népszövetség elnöke, több bankigazgató, Rostás István, a Vörös Őrség újonnan kinevezett főparancsnoka (Rostás István az előző rendszer rendőrségi állományából került át a Vörös Őrséghez, mivel idő hiányában a tanácshatalom nem cserélte le a régi karhatalmistákat saját megbízható kádereire), Szentkirályi Tivadar, a főtrafik tulajdonosa, a Kereskedelmi és Iparkamara volt elnöke. A bolsevikok úgy gondolták, hogy a székelyek Debrecen ellen vonulnak, a támadás pedig Vámospércs felől történik, ezért a városparancsnokság hadműveleti osztálya minden intézkedést megtett az állítólagos támadás elhárítására. A vörösök mozgósították a munkásgárdát, majd fellármázták Budapestet. Végezetül letartóztatták Mile Pál volt rendőrkapitányt.[33]

Az ellenforradalom leverését követően a politikai megbízottak jelentése alapján egyértelműnek tűnt, hogy Debrecen lakosságának többsége a bolsevik ideológia szempontjából megbízhatatlan.

A Székely Hadosztály és a magyar bolsevikok ellentéteinek okai

A Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztálya széles körű nyomozást indított annak érdekében, hogy felderítse a Székely Hadosztály és a külföldre emigrált ellenforradalmi vezetők közötti kapcsolatot. Hüttner Tivadar százados és egy Gruber nevű hírszerző személy széles körű nyomozást folytatott a Székely Hadosztályt illetően. Hüttner

[32] Fehér (szerk.) 1959. 448–449.
[33] Fehér (szerk.) 1959. 452.

Tivadar tájékoztatást adott arról, hogy az ellenforradalmi szervezkedésben fontos szerepet szántak a Debrecenben és Szatmáron állomásozó Székely Hadosztálynak. Ennek érdekében állandó összeköttetést tartottak Bókai Józseffel, aki a Budapest–Nagyvárad–Szatmár vonalon a futár szerepét töltötte be.

1919. március 21-én jött létre a szociáldemokraták és a kommunisták pártjának egyesüléséből a Magyar Szocialista Párt, és vezetői kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot. Erről a változásról Pogány József hadügyi népbiztos azonnal értesítette a Debrecenben lévő Erdélyi Kerületi Parancsnokságot, valamint a Székely Hadosztályt. A táviratban felhívta a figyelmet arra, hogy minden magyar embernek kötelessége megvédeni hazáját, és hogy a székely csapatok minden szükséges támogatást meg fognak kapni. A hadügyi népbiztostól kapott távirat nagy örömet keltett a csapatok között, hiszen akkor még nem sejtették a Tanácsköztársaság álláspontját a területi integritást illetően, a csapatok előtt pedig csak egy cél lebegett: Erdély felszabadítása. Néhány nappal később kellett rádöbbenniük arra Kun Béla kijelentésének következtében, hogy Pogány József becsapta őket.[34] A területi integritásért való küzdelem nyílt megtagadása hatalmas csalódást okozott a hazájuk területi épségéért harcoló székely katonák körében, amelynek következtében a Székely Hadosztály fennállása alatt mindvégig szembehelyezkedett a tanácskormánnyal. A vörösök és a székelyek közötti ellentét során nem kerülhetett sor a védelem erélyes megszervezésére. Ez a tény megkönnyítette a román intervenciós hadsereg előrenyomulását.

Romsics Ignác *Erdély elvesztése (1918–1947)* című munkájában az eseményeket illetően úgy fogalmaz, hogy a „*Tanácsköztársaság első nyilatkozatai azt valószínűsítették, hogy az új hatalom elszánta magát a fegyveres honvédelemre, sőt a felszabadító háborúra. Ez még azokat is melléállíthatta, akik belpolitikai programját, mindenekelőtt a szocializálásokat helytelenítették, internacionalizmusától és antiklerikalizmusától pedig idegenkedtek. »Abban, hogy ősi földünket nem engedjük – fogalmazódott meg az egyik vidéki újságban közvetlenül a hatalomátvétel után ez az álláspont –, találkozhat a kommunista a nacionalistával.«”* Kratochvil kezdetben maga is ezt gondolhatta. A döntő fordulatot a Székely Hadosztály és a Magyar Tanácsköztársaság viszonyában Kun Béla március 30-i nyilatkozata hozta, amelyben kijelentette: „*Mi nem állunk a területi integritás alapján*” s hogy a „*Vörös Hadseregnek nincsenek agresszív szándékai, elsősorban az a feladata, hogy a diktatúrát vérontás nélkül támogassa*”. Az ilyen és ehhez hasonló nyilatkozatokat Kratochvil és tiszttársai ellenérzéssel fogadták.[35] A székelyek a kommunista ideológia tekintetében nem voltak kellően tájékozottak, így nem ismerték fel annak nemzetietlen, kizárólag a világforradalomért küzdő internacionalista szellemiségét. A kommunista-szociáldemokrata vezetés helyett egy nemzeti alapon álló kormányzat, hasonló erejű hadsereggel, mint amilyen a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege volt, minden bizonnyal képes lett volna arra, hogy a román intervenciós hadsereget kiszorítsa Erdélyből. A kommunista-szociáldemokrata vezetők azonban dogmatikus, marxista célokra (világforradalom, osztályharc, proletariátus diktatúrája) pazarolták a hadsereg erejét, ahelyett, hogy ez a hadsereg Erdély visszaszerzéséért és az ország területi épségének megőrzéséért küzdött volna.

A Székely Hadosztály és a magyar bolsevikok ellentéteinek vizsgálatánál érdemes megvizsgálni Kun Béla hozzáállását Magyarország területi integritásához. A külügyi népbiztostól származó idézetek egyértelműen rámutatnak arra a tényre, hogy a kommunisták

[34] Farkas 1996. 38.
[35] Romsics 2018. 235–236.

nem álltak nemzeti alapon. A történelmi Magyarország megóvása nem szerepelt a tanácskormány céljai között, hiszen Magyarországot csupán ugródeszkaként kezelték, ahonnan továbbgyűrűzhet a világforradalom. A Kun Bélától származó, Magyarország területi integritásáról 1919. március 21. és 1919. augusztus 1. között elhangzott alábbi kijelentések hitelesen alátámasztják ezt az állítást:

„*A Magyarországi Tanácsköztársaság kormánya készznek nyilatkozik területi kérdések megtárgyalására a népek önrendelkezési elvének alapján, és a területi integritást kizárólag ezzel összhangban szemléli.*" (Kun Béla külügyi népbiztos levele a békekonferenciához a tanácskormány külpolitikai alapelveiről, Budapest, 1919. március 24.)[36]

„*A Magyarországi Tanácsköztársaság kormánya megelégedéssel értesül a Szövetséges és Társult Hatalmak azon szándékáról, hogy meghívják Magyarországot a párizsi békekonferenciára. A Magyarországi Tanácsköztársaság egyetlen nép iránt sem táplál ellenséges szándékot, és mindenkivel békében és barátságban kíván élni, annál inkább, mivel nem áll a területi sérthetetlenség elve alapján. A Cseh-Szlovák Köztársaságot – mellyel, ahogy a múltban mindig, akképpen ezentúl is békében és barátságban kíván élni – nem akarta megtámadni és valójában nem is támadta meg, továbbá mindig tiszteletben tartotta a Szövetséges Államok által megállapított demarkációs vonalakat, és tudomásul vette a november 13-i katonai megállapodás előírásait.*" (Kun Béla külügyi népbiztos titkos választávirata Georges Clemenceau-hoz, a párizsi békekonferencia elnökéhez, Budapest, 1919. június 9.)[37]

„*Nem fogadjuk el a területi sérthetetlenség elvét, és eltekintünk ama ténytől, hogy a határvonalak kizárólag magyar lakosságú területeket szakítanak el Tanácsköztársaságunktól.*" (Kun Béla külügyi népbiztos titkos választávirata Georges Clemenceau-hoz, a párizsi békekonferencia elnökéhez, Budapest, 1919. június 16.)[38]

„*A Magyarországi Tanácsok első kongresszusa ünnepélyesen kinyilvánítja, nemcsak nem áll a területi integritás alapján, de, mint olyan ország, amely megtette a lépéseket arra, hogy az osztálykülönbségek megszűnjenek, eltörölte egyben a nemzeti elnyomás előfeltételeit is. Ennélfogva a maga részéről megadja minden nemzethez tartozó dolgozóknak a lehetőséget, hogy képességeiket a dolgozók összességének javára szabadon, önállóan, minden más nemzettől függetlenül kifejthessék, hirdeti minden nemzet dolgozóinak önrendelkezési jogát.*"(Kun Béla által előterjesztett határozati javaslat 1. pontja, amit a Tanácsok Országos Gyűlése elfogadott a tanácskormány külpolitikáját illetően 1919. június 19-én.)[39]

Kun Béla a Neue Freie Presse (bécsi folyóirat) munkatársának adott interjújában kijelentette (az interjúról a Nap című erdélyi folyóirat is beszámolt), hogy „*[…] a tanácskormány nincs hadiállapotban az antanttal. A kormány a béke álláspontján áll, és az antant sem hozott ellenünk irányuló intézkedéseket. A tanácskormány nem áll a területi integritás alapján, a szerveződő Vörös Hadsereg a diktatúrát támogatja majd vérontás nélkül.*" [40] Gottfried Barna *A Székely Hadosztály története* című könyvben arról számol be, hogy ezt a nyilatkozatot tekintették a székely hadosztálybeli tisztek a tanácskormánnyal történő szembehelyezkedés kezdetének.[41]

Ahogy a szemléltetett forrásokból egyértelműen kitűnik, Kun Béla külügyi népbiztos és a tanácskormány nem állt Magyarország területi integritása alapján, ami ellentétben volt

[36] Zeidler (szerk.) 2008. 72.
[37] Zeidler (szerk.) 2008. 73.
[38] Zeidler (szerk.) 2008. 76.
[39] Zeidler (szerk.) 2008. 82.
[40] A Nap 1919.
[41] Gottfried–Nagy 2018. 126.

a Székely Hadosztály Erdély visszaszerzésére irányuló akaratával. A hadosztály elvetette a kommunista világnézetet és a világforradalom győzelméért való küzdelmet. Amennyiben a bolsevisták nem határolódtak volna el a területi integritástól és minden nemzeti szimbólumtól, nem vezettek volna be radikális terrort a lakosság ellen, elképzelhető lehetett volna, hogy a Székely Hadosztály teljesen beintegrálódik a Vörös Hadseregbe.

A tanácskormány megalakulását követően a pénzügyi támogatást és a hadfelszereléssel történő ellátást illetően nehéz helyzetben voltak a székelyek, hiszen a Székely Hadosztály létezése gazdaságilag a hadügyi népbiztosságtól függött, azonban a politikai világnézet tekintetében hatalmas ellentét volt közöttük, mivel a Székely Hadosztály nem a világforradalomért küzdött, hanem Magyarország területi integritásáért. Legfontosabb feladatának tekintette Erdély visszaszerzését a román intervenciósoktól.

A tanácskormány arra törekedett, hogy a Székely Hadosztály tartóztassa fel addig a románokat, amíg a bolsevista vezetés megerősíti a hatalmát, megszervezi a politikai megbízottak hálózatán keresztül a világnézeti szempontból hozzá hűséges Vörös Hadsereget, felfegyverzi a Vörös Őrséget, végül lefegyverzi a politikai szempontból ellenséges Székely Hadosztályt.[42]

Amennyiben a Székely Hadosztály 1919. március 21-én a tanácskormány megalakulását követően a bolsevistákhoz csatlakozik, akkor a hadosztály Belényestől Máramarosszigetig nyúló védelmi vonala mögött megerősítik a világnézetileg a bolsevizmushoz hű, politikai megbízottakkal megtöltött Vörös Hadsereget. Ez a Vörös Hadsereg a románok felett aratott győzelem esetén is csupán a világforradalom győzelméért küzdött volna, nem pedig az ország területi integritásáért.[43]

A rosszul felszerelt, hadianyagokból hiányt szenvedő Székely Hadosztály nem volt olyan erős, hogy a románokkal szemben alakított frontvonal megtartása mellett a proletárhatalom Vörös Hadserege ellen is kellő erővel léphessen fel és megbuktassa a tanácskormányt.[44]

A székely katonák látták a bolsevikok hátországbeli tevékenységét, így alapos okkal féltették szülőföldjüket, Erdélyt a vörösök pusztításától. A következő eset jól tükrözi a székelyek aggodalmát, amikor a Vörös Őrség megszervezése céljából Budapestről Szatmárra érkezett Molnár nevű kommunista, terrorapparátusával együtt. Molnár, a Vörös Őrség parancsnoka elfoglalta József királyi herceg palotáját. A székely katonák annak a reális félelmüknek adtak kifejezést, miszerint azért szerveznek oly nagy létszámú Vörös Őrséget a hadosztály mögött, hogy alkalomadtán ez a Vörös Őrség lefegyverezze a Székely Hadosztályt. A tényleges oka a nagy szervezőmunkának az volt, hogy amennyiben a Székely Hadosztály áttörné a frontvonalat és megfutamodásra kényszerítené a román hadsereget, akkor a Vörös Őrség rögtön követi az előnyomulást, és Erdélyben megszervezi a bolsevizmust. Ebben az elgondolásban az volt a megdöbbentő, hogy attól a Székely Hadosztálytól várták a katonai helyzet javulását, amelyben a tanácskormány ellenséget látott. Kratochvil azon a véleményen volt, hogy a hadosztály kitűzött célját, Erdély felszabadítását addig nem tudja megvalósítani, amíg el nem zavarja a tanácskormányt, csak ezután kezdheti meg Erdély felszabadítását a román intervenciós hadsereg uralma alól.[45]

[42] Kratochvil 2017. 47.
[43] Kratochvil 2017. 8.
[44] Kratochvil 2017. 57.
[45] Kratochvil 2017. 50.

Állandó konfliktushelyzetet okoztak a vörösök politikai megbízottjainak agitációi, amelyek során a hazafias gondolkodású székelyeket próbálták megnyerni a bolsevizmusnak. A kommün propagandája szinte az első pillanattól kezdve célba veszi Kratochvilékat. A komiszárok valósággal megrohanják a csapatokat, igaz, egyik-másik, ahogyan a legények nevezik, „*a székely körvasúton*" – a Szamos fenekén – végzi, nem egy csak a tisztek jóindulatának, emberségének és kemény fellépésének köszönheti életét. Majdnem így jár maga Böhm Vilmos hadügyi népbiztos is, aki Cseke alezredes Kratochvil birtokába került visszaemlékezése szerint április első napjaiban szemlét tartott a székelyeknél, előbb Barátkán, majd Csucsán. „*Hallgatván beszédét, a székely katonák azon tanakodtak: leüssük-e? Ők egy hadügyminisztert nem így képzeltek el maguknak. Kíséretében egyetlen tiszt sem volt, csupán 15–20 fiatal nagyváradi zsidó ifjú – újságírók, riporterek.*"[46]

[46] Domonkos 2010. 241–242.

Zoltán Szilvássy

Military and Civilian Remediation during the Soviet Period, the Procedure of the Political Investigation Department, in Particular – Part One

Pursuant to a decree issued by the People's Commissariat for the Interior on March 26, 1919, the Red Guard succeeded the old police, gendarmerie and border guard. However, during the establishment of the Red Guard, the old law enforcement bodies were not actually disbanded, and the new organization largely took over their staff, and supplemented it by recruiting, mainly workers.
It was much easier to organize detachments under communist leadership. The most notable of these is the Cserny detachment, which was formed from the Visegrád Street guard, seamen and sailors, with about 200 people ("Lenin boys"), and on the model of which smaller detachments were set up in the countryside.
The Cserny detachment was subordinated to the Political Department of the People's Security Committee, and its staff was further reduced during May and June. However, after the counter-revolutionary uprising of June 24, it was re-strengthened and assigned to the Second Red Guard district.
Ottó Korvin and Tibor Szamuely directed the fight against the counter-revolution. Ottó Korvin was the head of the Political Department of the People's Security Committee, and since the People's Commissar for the Interior was mostly at the front, he worked quite independently. Major counter-revolutionary organizations were prevented in the capital, which were then retaliated by unbridled terror.

Keywords: Political Investigation Department, military remediation, civilian remediation, Lenin boys, Soviet Republic

Források

A Nap 1919. — A Nap, 16. évf. (1919), 75. sz., 1919. április 1.

Béres–Börcsök–Miskolczi–Oravecz–Szaszák (szerk.) 2018. — Válogatás a magyar katonai felderítés és hírszerzés történetéből (szemelvénygyűjtemény) 1918–2018. Szerk.: Béres János, Börcsök András, Miskolczi József, Oravecz Gábor, Szaszák János. Bp., 2018.

Ezért harcoltunk? — *https://atankonyvontul.wordpress.com* (Utolsó letöltés: 2019. március 17.)

Fehér (szerk.) 1959. — A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919 (Dokumentumgyűjtemény). Szerk.: Fehér András. Bp., 1959.

Lékai 1921. — Lékai János: Emlékezés Korvin Ottóra. Proletár, 2. évf. 1921. december 22.

MNL OL — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Archívum 603. f.1.cs. 1919. A Hadügyi Népbiztosság átirata a megszállt területekről érkezett hírszerzésről.

Zeidler (szerk.) 2008. — Trianon (források). Szerk.: Zeidler Miklós. Bp., 2008.

Szakirodalom

Árkus 1960. — Árkus József: Lenin-fiúk. Bp., 1960.

BM 1959. — A Tanácsköztársaság szolgálatában. Kiadja a BM Tanulmányi és Módszertani, BM–ORFK Politikai (Nevelő) Osztály. Bp., 1959.

Domonkos 2010. — Domonkos László: Az elfelejtett parancsnok, Kratochvil Károly élete. Bp., 2010.

Farkas 1996. — Farkas József: A Székely Hadosztály Mátészalka környéki harcairól, szelíden… Mátészalka–Debrecen, 1996.

Gábor 1969. — Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969.

Gottfried–Nagy 2018. — Gottfried Barna, Nagy Szabolcs: A Székely Hadosztály története. Csíkszereda, 2018.

Hajdu 1959. — Hajdu Tibor: Az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadás történetéhez. In: Párttörténeti Közlemények, 5. (1959) 2. sz. 240–272.

Jagadics–Rajos–Simon–Szabó 2018. — Jagadics Péter, Rajos Sándor, Simon László, Szabó Károly: A magyar katonai elhárítás története 1918–2018. Bp., 2018.

Kiss (szerk.) 1970. Tetteikben tovább élnek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Hajdú-Bihar megyei harcosainak életrajzkötete. Szerk.: Kiss István. Debrecen, 1970.

Koréh 2000. Koréh Endre: „Erdélyért" – A Székely Hadosztály és Dandár története 1918–1919. I–II. kötet. Bp., 2000.

Kővágó 1969. Kővágó László: Internacionalisták a Tanácsköztársaságért. Bp., 1969.

Kratochvil 2017. Szent Kereszthegyi Kratochvil Károly: A Székely Hadosztály. Máriabesnyő, 2017.

Limpár 2016. Limpár Péter: Az önálló magyar katonai hírszerzés vörös hajnala – információszerzés és feldolgozás a Tanácsköztársaság honvédő háborújában. Szegedi Információtörténeti Műhely konferencia, 2015. Konferenciakötet. Szerk.: Z. Karvalics László. Bp., 2016.

Romsics 2018. Romsics Ignác: Erdély elvesztése 1918–1947. Bp., 2018.

Rotter 1979. Rotter József: 1919 – A proletárhatalom védelmében. Bp., 1979.

Buzgó Gábor

A trianoni államhatár hatása a Nyírség és a Szatmári-síkság társadalmára 1900 és 1941 között[1]

A GISta Hungarorum Kutatócsoport keretében megvalósult kutatómunkának köszönhetően az elmúlt években olyan tanulmányok sorozata jelent meg a hazai történetírásban, amelyek gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból lehetővé teszik a trianoni államhatár hatásának újfajta értelmezését. Ezeknek a tanulmányoknak egy része a *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon* című kötetben jelent meg, amelyben többek között Demeter Gábor, Pénzes János és Szilágyi Zsolt különböző módszertannal elvégzett kutatásai arra a megállapításra jutottak, hogy a Kárpát-medence már 1910-ben sem mutatott egységes gazdaságszerkezeti képet, hiszen a területi egyenlőtlenségekre vonatkozó elemzések rávilágítottak arra, hogy számos törésvonal húzódott a történeti Magyarországon. Mindennek a határ menti térség vizsgálata szempontjából azért van jelentősége, mert az egyik kimutatható törésvonal a Nyírséget és a Szatmári-síkságot érintő, Magyarország és Románia között húzódó határszakasz mentén feküdt.[2] A trianoni magyar–román határvonal már eleve periférikus helyzetben találta a határzóna egy részét, hiszen az 1920 előtt is belső perifériának számított, amely megállapítás leginkább a határ romániai oldalán fekvő térségre jellemző, bár kétségtelen, hogy a Magyarországon maradt szatmári és nyírségi tájak is a periférikus területek közé tartoztak.[3] Elemzésem során a vándorlási egyenleg és az írni-olvasni tudás alakulásának vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni, hogy hatott-e a trianoni államhatár létrejötte a Nyírség és a Szatmári-síkság társadalmára a 20. század első felében. A két fejlettségi mutatóra vonatkozóan településszintű Excel-adatbázist építettem, amelynek az adatait járási szintre aggregáltam.[4]

Módszertan és elemzés

Ebben a vizsgálatban az államhatárral érintkező járásokat, egy körülbelül 20–30 km-es mélységű sávot tekintettem határ menti térségnek. Ez nagyjából azonos a földrajztudományban határ menti zónának tekintett területtel, ekkora az a távolság, amelyen belül az államhatár még hatást fejthet ki a környező települések mindennapi életére.[5] Kutatásom során összesen öt nyírségi és szatmári járást (Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai, Nyírbátori, Ligetaljai) vontam be a vándormozgalommal és az írni-olvasni tudással kapcsolatos vizsgálatba. Az elemzés során komparatív módszert alkalmaztam, amely egyrészt területi, másrészt időbeli összehasonlítást jelentett.

[1] A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[2] Újabban felmerült annak lehetősége, hogy a határváltozás kedvező hatással is járhat, ha egy adott régió mélyebb fejlettségi szintről indulva a területi egyenlőséget tekintve a felzárkózás pályájára lép. Demeter–Radics–Pénzes 2018. 220.

[3] Demeter 2018. 145–194.; Pénzes 2018. 85–116.; Szilágyi 2018a. 47–84.

[4] Buzgó [2020.] A magyar–román határsávra vonatkozóan az 1900–1941 közötti évtizedek vándormozgalmáról adatbázist készítettem, melyet az *academia.edu* honlapon bárki számára elérhetővé tettem.

[5] Pénzes–Deák–Hegedűs 2018. 230.

A Trianon utáni folyamatok értelmezéséhez szükség volt az 1920 előtti időszak viszonyainak vizsgálatára is, hiszen az esetleges változások ehhez képest kaphattak jelentést. Ezért a határsáv vándormozgalmát 1901 és 1941 között négy időmetszetben vizsgáltam, amelynek köszönhetően dinamikájában láthattam a bekövetkezett változásokat. A trianoni államhatár tájakat vágott ketté, azonban azzal, hogy az elemzést négy időmetszetre terjesztettem ki, én is szétszabdaltam a térséget, hiszen a századfordulón és az 1910-es években még nem létezett a vizsgált határvonal, 1941-re pedig már egy része megszűnt, így az általam elemzett magyar–román államhatár több esetben is csak fikció.

A határ menti járások adatait a Szatmári-síkság és a Nyírség határsávon kívül eső belső területeinek értékeivel vetettem össze, amelyek nagyrészt lefedték a trianoni országterületen maradt Szabolcs és Szatmár vármegyék, illetve az azokhoz kapcsolt Bereg, Ung és Ugocsa vármegyék területét.[6] A határ menti zóna járásaiban nagyrészt aprófalvak feküdtek, a felsorolt vármegyék jelentős részét szintén kis lélekszámú helységek alkották, a határsáv és a belső területek tehát hasonló karakterű településállománnyal rendelkeztek, a kontextualizálás során ezért lehet indokolt a határ menti járásokat a vármegyei adatokkal összehasonlítani.[7] Ennek következtében vizsgálhatóvá vált, hogy a határzónában fekvő járások esetében kimutatható-e már az államhatár negatív hatása, vagy az a 20. század első felében még kevésbé éreztette következményeit. Az egyes települések járásokba osztásánál az 1941-es állapotot vettem alapul, és azt vetítettem vissza a korábbi helyzetre, ugyanis ez a módszer számít elfogadottnak a kutatásban.[8]

A vándormozgalom vizsgálatához szükség van a vándorlási egyenleg[9] rátájának kiszámítására, amelyhez kvantitatív források alkalmazhatók. A vándorlási egyenleghez mindenekelőtt meg kell állapítani a vándorlási különbözetet.[10] A vándorlási különbözet egyik összetevőjét a természetes szaporodás adatai adják, amelyhez forrásként elsősorban a Klinger András szerkesztésében megjelent *A népmozgalom főbb adatai községenként* című kötet használható. Ebben a kötetben településszinten, éves bontásban került közlésre az élveszületések és a halálozások száma 1901 és 1968 között.[11] A vándorlási különbözet másik komponensét a tényleges szaporodás rátája alkotja, amelyet az 1900 és 1941 között végzett népszámlálások lélekszámadataiból lehet kiszámítani.[12] A népszámlálási kiadványokra támaszkodva építettem Excel-adatbázist, amelyhez az 1900 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan felhasználtam a Szilágyi Zsolt által épített *Alföldi Települések Történeti Adatbázisa* című gyűjteményben[13] szereplő adatokat és számításokat is. A pozitív vagy

[6] A trianoni országterületre számított 1900-as, 1910-es, 1920-as és 1930-as vármegyei lélekszámadatokat az 1930-as népszámlálás első kötete tartalmazza. MSK Ús 83. k.

[7] Meglátásom szerint, ha a határ menti járásokra vonatkozó adatokat a teljes Tiszántúllal hasonlítottam volna össze, akkor torz adatokat kaphattam volna, hiszen a Hajdúságban, illetve a nagytáj déli részén, a Körös-Maros közén inkább mezővárosok, városi funkcióval is rendelkező települések alkotják a tájat.

[8] Szilágyi 2018b. 264–265.

[9] A vándorlási egyenleg olyan fejlettségi mutató, amely tartósan alkalmas a területi egyenlőtlenségek szemléltetésére, hiszen hasonló módszertannal számítható ki a történeti és a recens elemzések során is, ennek köszönhetően a 20. század migrációs folyamatai elméletileg összevethetők a mai folyamatokkal. Ennek köszönhetően ezt a fejlettségi mutatót a földrajztudományban is használják. Demeter 2020. 23–59.

[10] Szilágyi 2018c. 85–88.

[11] Klinger 1969.

[12] MSK Ús 1., 42., 69., 83. k.; Népszámlálás 1941. 2. k.

[13] Az *Alföldi Települések Történeti Adatbázisa* (ATTA) egy összetett MsExcel adatbázis, amelyet Szilágyi Zsolt főként a Néprajzi Múzeum és a múlt század első felében megjelent statisztikai kiadványsorozatok (Közigazgatási tájékoztató lapok, helységnévtárak, Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat) népesedés-, foglalkozásszerkezet- és életmódtörténeti értékű törzsadataiból épített. Szilágyi 2021. 9. 15. lábjegyzet.

negatív vándorlási egyenleg megmutatja, hogy egy-egy település mennyire vonzza vagy taszítja a népességet, amely alapján azt is vizsgálni lehet, hogy a közeli államhatár menynyire hozta perifériku helyzetbe, vagy esetleg mennyire tudta dinamizálni a határsáv településeit.

A vándorlási egyenleggel kapcsolatban módszertani problémát jelent az egyes települések közigazgatási határának változása. Ha például egy község közigazgatási határából valamely szomszédos településhez átkerült egy olyan mezőgazdasági határrész, amelyen jelentős számú külterületi népesség élt, akkor a kibocsátó település számára mindez vándorlási veszteségként könyvelhető el, míg a szomszédos településnek, amelyhez a külterületi rész csatlakozott, vándorlási nyereséget jelent. Mezoszinten viszont ez a probléma kevésbé jön elő, hiszen a települések között végbement közigazgatási változásokat a járásokra aggregált adatsorok kisimítják.

	1900–1910	1910–1920	1920–1930	1930–1941
Határ menti járások	-8,79	-7,57	-6,59	-9,64
Vármegyék összevont átlaga	-29,35	-4,31	-2,44	-13,33

1. táblázat. A vándorlási egyenleg átlagának alakulása a Nyírségben és a Szatmári-síkságon 1900 és 1941 között.

Forrás: Klinger 1969.; MSK Ús. 1., 42., 69., 83. k.; Népszámlálás 1941. 2. k.

A táblázat alapján látható, hogy a határ menti járások vándorlási egyenlege követte a vármegyék átlagának trendjét, ugyanis a Nyírség és a Szatmári-síkság belső területein az 1900-as évtized után csökkenni kezdett az elvándorlás üteme, majd az 1930-as években ismét emelkedő tendencia figyelhető meg. Ugyanez jellemző a határ menti járásokra is, viszont a csökkenés ebben a térségben mérsékeltebb volt, illetve stagnálónak is nevezhető. Az 1900-as évekre jellemző, vármegyei szinten magas elvándorlási arány valószínűleg a századfordulós kivándorlásnak köszönhető. A Nyírség és a Szatmári-síkság trianoni területe nem esett az amerikai kivándorlás fő sodrába,[14] azonban láthatóan ezek a tájak is jelentős vándorlási veszteséget könyvelhettek el ebben az évtizedben. A későbbi határzónába tartozó járásokat viszont kevésbé érintette ez a probléma, vagyis ekkor még a belső területekhez képest valamivel kedvezőbb helyzet feltételezhető, bár összességében a határ menti zóna is mindvégig népességkibocsátó térség maradt 1900 és 1941 között. Az elvándorlás ütemét az 1910-es években az első világháború egyértelműen megakasztotta,[15] ami megmutatkozott a Nyírség és a Szatmári-síkság térségének vándorlási adataiban is, hiszen jelentősen csökkent az elvándorlás mértéke, viszont a határ menti zónában ez a csökkenés kevésbé érzékelhető. Az 1920-as évek vándormozgalmának egyik sajátos mozzanata a trianoni államhatáron kívül rekedt térségekből származó menekültek érkezése volt. Ez a jelenség a magyar–román határsávot nagymértékben érintette, hiszen a térség néhány határ menti települése, például Mátészalka, Csenger és Fehérgyarmat jelentős vándorlási nyereséget könyvelhetett el az 1920-as évtizedben. Ennek ellenére a Nyírség és a

[14] Szilágyi 2018c. 88.
[15] Szilágyi 2018c. 89.

Szatmári-síkság járásaiból való elvándorlás üteme csak mérsékelten csökkent, ami rávilágít annak lehetőségére, hogy az egyes járások között, illetve azokon belül differenciáltan oszlott meg a népességkibocsátó és -vonzó települések aránya. Az 1930-as években ehhez képest mind a nagytájak, mind a határ menti járások esetében magasabb elvándorlási arányt láthatunk, amelyhez lehetséges, hogy hozzájárult a világgazdasági válság (Magyarországon elsősorban mezőgazdasági válság) is. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ekkorra már megszületett az első és a második bécsi döntés is, vagyis a vizsgálati időszak végére, 1941-re az általam határ mentinek tekintett nyírségi és szatmári járások éppen nem tartoztak a ténylegesen határ menti térségek közé, valószínűleg számolni kell a korábban elcsatolt területekre való visszavándorlás lehetőségével is.

Áttekintve az 1900 és 1941 közötti időszakra jellemző általános migrációs folyamatokat, nehéz olyan évtizedeket választani, amelyeket könnyen össze lehetne hasonlítani, hiszen bizonyos szempontból egyik sem tekinthető „nyugodt" évtizednek. Úgy vélem, hogy az 1910-es évtized semmiképpen sem képezheti a komparáció alapját, hiszen az első világháború idején nemcsak a migráció torpant meg, hanem a házasságkötések és a születések száma is jelentősen csökkent, ami befolyásolhatja a vándorlási egyenleg alakulását.[16] Az 1920-as évtizedet sem tekinteném feltétlenül jól összehasonlíthatónak, hiszen valószínűleg főként az évtized elején a menekülteknek köszönhetően olyan vándorlási többlet érte a Nyírség és a Szatmári-síkság határ menti zónáját, amelyre korábban a térségben még nem volt példa, vagyis itt is inkább „kibillent" helyzetet láthatunk. Az összehasonlításra legalkalmasabb két évtized az 1900-as és az 1930-as lehet. Ezekben az évtizedekben a határzóna járásaiból kisebb volumenű volt az elvándorlás, mint a nagytájak esetében. Az 1900-as években a vizsgált térség még nem számított határ mentinek, az 1930-as években viszont már igen, a „határzóna" és a belső területek között a vándorlási egyenlegben megmutatkozó különbség azonban nem változott. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a vándormozgalmat illetően az államhatár negatív hatást ekkor még nem fejtett ki a határzónára.

Az államhatár határzónára gyakorolt hatását más fejlettségi mutatók alapján is érdemes vizsgálni. Ebben a vizsgálatban a másik elemzésre érdemes mutatónak az írni-olvasni tudást választottam. A vándorlási egyenleg és az írni-olvasni tudók aránya között a GISta Hungarorum Kutatócsoport keretében, Szilágyi Zsolt által elvégzett korrelációs számítás szerint gyenge, ráadásul negatív előjelű (-0,12) korreláció van.[17] Ez a korrelációs számítás viszont csak 1910-re vonatkozott, vagyis lehetséges, hogy más időmetszetben eltérő eredményre juthatunk. Tény azonban, hogy a két változó esetében a 20. század első felében egymástól független változóról beszélünk. A recens vándorlási folyamatokban fontos szerepet játszik az oktatás, azon belül is inkább a felsőfokú oktatás, hiszen az aprófalvakból a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők valószínűleg a városokban találhatnak szakterületüknek megfelelő munkahelyet, ezért nagyobb arányban dönthetnek az elvándorlás mellett. Az 1900 és 1941 közötti időszakban a mindenki által elérhető képzési szint az elemi oktatás volt, amelynek keretében a tanulók megtanultak írni és olvasni. Az oktatás már ekkor is hatással volt az emberek munkavállalási lehetőségeire.[18] Az írni-olvasni tudók számát a korabeli népszámlálási kötetek évtizedenként publikálták, vagyis jól nyo-

[16] Koloh 2018. 14–30.
[17] Szilágyi 2018a. 63.
[18] Uo.

mon követhető az arányukban beállt változás, ennek minőségét azonban ezekből az adatokból nem tudjuk mérni. Az írni-olvasni tudás megléte nem feltételezi az elemi iskola elvégzését, a nagylétai református egyházi iskola tanulókra vonatkozó főkönyveinek áttekintése során magam is azt tapasztalhattam, hogy az 1910-es években sokan az elemi iskola 4–5. osztályát már nem kezdték el, vagy év közben szakították meg tanulmányaikat.[19] Az írni és olvasni tudást viszont az 1–2. osztályban is meg lehetett szerezni. A 20. század első felében az alfabetizáció még előnynek számíthatott a munkaerőpiacon, azonban a vándorlási folyamatok kevésbé függtek a műveltségtől.[20] A vándorlás és az oktatás között valószínűleg akkor lehetne összefüggést kimutatni, ha a középfokú és felsőfokú oktatásra vonatkozóan lennének település- vagy járásszintű adataink, viszont ezeket nem publikálták.[21] Az írni-olvasni tudók aránya, mint fejlettségi mutató, nem számít tartósan használható indexnek, ugyanis az 1940-es évekre az ország nagy részén már 90% fölött volt az elemi oktatásból kikerülők aránya (1910-ben kb. 78%, 1930-ban kb. 90%).[22] (A települések külterületein ettől eltérhetett az írni-olvasni tudók aránya, lásd Hajdúböszörmény példáját.)[23] A fejlettség ezen mutatója lassanként gyakorlatilag elveszítette a területi egyenlőtlenségek kimutatására való képességét. A második világháború utáni időszakban a műveltségi viszonyok szemléltetésére már inkább a középszintű képzés, napjainkban viszont a felsőoktatásban való részvétel lehet alkalmas. Kérdésként felmerülhet, hogy ha az 1940-es évekre az írni-olvasni tudók arányának mutatója veszít értékéből, akkor mégis mi értelme van annak, hogy az államhatár hatását ezen az indexen keresztül vizsgáljam. Ennek a vizsgálatnak a Nyírség és a Szatmári-síkság esetében azért lehet jelentősége, mert a 20. század első felében pontosan ebben a térségben emelkedett a legdinamikusabban az írni-olvasni tudók aránya, vagyis az országos viszonyokhoz képest konvergencia figyelhető meg. Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy az 1900-as években a Nyírségben és a Szatmári-síkságon volt az egyik legalacsonyabb az írni-olvasni tudók aránya az országban, legalábbis a trianoni országterületen mindenképp.[24] Ebben a térségben tehát a 20. század első felében még volt hová fejlődni, ennek következtében a műveltségi viszonyok ábrázolására az írni-olvasni tudók arányának mutatója még használható index. A vándorlási egyenleg rátájának vizsgálatához hasonlóan az írásbeliséget is járások szerint elemzem, a járásokat a határ menti zónába vagy az egyes vármegyék belső területeihez osztom be, ezután pedig reményeim szerint láthatóvá válik majd, ha az államhatár mentén a belső területekkel szemben leszakadó határsáv alakul ki.

Az írni-olvasni tudók arányának vizsgálata előtt szólni kell néhány szót a fejlettségi mutatóval kapcsolatban felmerülő módszertani problémákról. A területi egyenlőtlenség vizsgálata során kialakult az a gyakorlat, mely szerint az alfabetizáció mértékét nem a teljes lakosságra, hanem csak a 6 éven felüli korcsoportra számítják ki. E módszerrel kapcsolatban felmerült annak lehetősége, hogy az 1910-re számított alfabetizációs index kiszámításakor csak a 6 és 60 év közötti korosztályt kellene figyelembe venni, hiszen 1850 előtt az elemi oktatási rendszer még kiépületlen volt. Szilágyi Zsolt viszont felhívta arra a figyelmet, hogy abban az esetben, ha az 1910-es adatok a későbbi időszakokhoz képest

[19] MNL HBML VIII. 248.
[20] Szilágyi 2018a. 63.
[21] Szilágyi 2018b. 273.
[22] Uo.
[23] Tatár 2013. 37–38.
[24] Szilágyi 2018b. 273.

nyerik el jelentőségüket, vagyis dinamikus kép ábrázolása a cél, jobb, ha a 60 év felettieket is bevonjuk a vizsgálatba, hiszen az 1920-as vagy az 1930-as években 60 év felettieknek már nagyobb arányban volt lehetőségük részt venni az elemi iskolai oktatásban.[25] Az írni és olvasni tudók arányának kiszámításához szükség van a járások lélekszámának, a 6 éven aluli lakosság lélekszámának, valamint az írni-olvasni tudók számának ismeretére. Ezeket az adatokat a 20. század első felében lezajlott népszámlálások részletesen publikálták, így viszonylag könnyen meghatározható az írásbeliség aránya. Az írásbeliség arányának elemzése azért is lehet jó kiindulási alap, mert ebben az esetben mind a négy évtized adatsora felhasználható a vizsgálat során, ugyanis az írni-olvasni tudók arányában folyamatos növekedés tapasztalható az 1900 és 1941 közötti időszakban, nem olyan hektikus ennek a mutatónak a mozgása, mint a vándorlási egyenlegé.

	1910	1920	1930	1941
Határ menti járások	66,95	73,71	81,28	84,24
Vármegyék összevont átlaga	64,59	72,16	75,48	85,07

2. táblázat. Az írni-olvasni tudók arányának alakulása a 6 éven felüli lakosság körében a Nyírségben és a Szatmári-síkságon 1900 és 1941 között.

Forrás: MSK Ús. 42., 69., 83. k.; Népszámlálás 1941. 2. k.

A térség belső területeire, valamint a határ menti zónára vonatkozó elemzés elvégzése után láthatóvá vált, hogy nincs szignifikáns különbség az írásbeliségben a két terület között. A műveltségi viszonyokat tekintve a határ menti járásokban nem tapasztalható lemaradás a belső területekhez képest, tehát az államhatár negatív hatása még ebben a mutatóban sem jelentkezett a 20. század első felében.

Konklúziók és kitekintés

Vizsgálatom során a nyírségi és a szatmári adatok alapján a vándorlási egyenlegre és az írni-olvasni tudók arányára vonatkozóan is hasonló eredmény született, mely szerint a határ menti és a belső területek között a 20. század első felében legalábbis e két fejlettségi mutató tekintetében még nem volt számottevő különbség, vagyis az államhatár nem éreztette negatív hatását a határvonal közelében. Elemzésemben rövid távú határmentiséget vizsgáltam, hiszen záródátumnak az 1941-es évet tekintettem, a továbbiakban viszont érdemes lenne a hosszabb távú folyamatokat is elemezni, hiszen ezáltal az eddigi eredményeket is más kontextusba lehetne illeszteni. Ezt azonban megnehezíti, hogy az egyes fejlettségi mutatókat a történeti és recens folyamatok esetében nehezen lehet összehasonlítani, ugyanis a területi differenciák kiegyenlítődése után azok érvényüket veszíthetik. Ilyen például az írni-olvasni tudók aránya is. Hasonló módszertannal, a határ menti zóna és a belső területek összehasonlításával a recens folyamatokra vonatkozóan is lehetne

[25] Uo.

vizsgálatot készíteni. A területi egyenlőtlenségek hosszú távú vizsgálata azonban nem feltétlenül a történészek feladata, hiszen ezen a tudományterületen recens folyamatokat ritkán szoktak elemezni, ez inkább a földrajztudomány tárgykörébe tartozik, nem véletlen, hogy a területi differenciák egy évszázadot átfogó vizsgálatára az utóbbi években Demeter Gábor és Pénzes János tollából születtek kísérletek.[26] A történettudomány részéről valószínűleg csak kutatási irányvonalakat kijelölő kérdések érkezhetnek a történeti folyamatok elemzésére támaszkodva.

A földrajztudomány ma a magyar–román államhatár mellett fekvő térségeket egyértelműen a perifériкus térségek közé sorolja, az eddigi történeti vizsgálatok szerint a perifériaképződés folyamata, legalábbis a vizsgált fejlettségi mutatók esetében az 1940-es évekig még nem éreztette hatását, vagyis az valószínűleg a második világháború után gyorsult fel. A vizsgált térség ma is népességkibocsátó területnek számít, emellett a tiszántúli határzóna jelentős részében a helyi lakosság körében kifejezetten magas azoknak az aránya, akik csak általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, illetve végzettség nélküliek.[27] Az elvándorlás és a lakosság közép- és felsőoktatásban való alacsony szintű részvétele lehetséges, hogy nem specifikusan határ menti probléma, hiszen ezek a negatív folyamatok az ország belső perifériáin is jelen vannak. Ezek a jelenségek már csak azért sem lehetnek specifikusan határ menti problémák, mert nem az ország teljes határszakaszán vannak jelen, hiszen például a Kisalföld államhatárral érintkező térségében kevésbé érvényesülnek. Ehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy az ország egyes határszakaszai eltérő lehetőségeket kínálnak az ott élő lakosságnak, ebből a szempontból a Dunántúl nyugati része egyértelműen kedvezőbb helyzetben van, mint az Alföld keleti határvidéke. Az elvándorlás és a kedvezőtlen iskoláztatási/műveltségi adatok valószínűleg sokkal inkább összefüggésben állhatnak azzal, hogy a perifériкus területek nagy részét az aprófalvas településszerkezettel rendelkező térségek alkotják. Ezekben a térségekben egyben a forgalmi és piaci viszonyok is kedvezőtlenebbek lehetnek. Ma a magyar–román államhatár mellett húzódó sávban szintén falvak láncolatát láthatjuk, különösen a Szatmári-síkságon helyezkednek el nagy számban aprófalvak, azonban az ettől délre elterülő nyírségi és bihari tájakon is a kis- és nagyközségekből álló településszerkezet dominál. Ezek a negatív folyamatok lehetséges, hogy a nélkül is érintenék a magyar–román határ mentén elterülő sávot, ha nem itt húzódna az államhatár. Azonban a recens problémákra vonatkozóan azt is vizsgálat alá kellene vonni, hogy vajon az államhatár melletti fekvés nem hat-e mégis közvetetten negatív módon a térségre. A gazdasági és társadalmi problémákat vajon felerősíti a határvonal?

[26] Demeter 2020. 23–59.; Pénzes 2020. 60–81.
[27] Demeter 2020. 47.

Gábor Buzgó

The Impact of the Trianon State Border on the Society of the Nyírség and the Szatmár Plain between 1900 and 1941

In my study, I am primarily looking for the answer to how the Trianon state border affected the society of the Nyírség and the Szatmár plain in the first half of the 20th century. The recent literature of geography clearly classifies the Trans-Tisza border strip along the Hungarian-Romanian border as a peripheral area, but the question is whether the new state border had a negative effect between 1920 and 1941 or could have been the result of a longer-term process.
In the case of the Nyírség and the Szatmár plain, I consider the districts in contact with the state border to be the border zone. I examine the problem of living near the border through two development indicators, one of which is the migration balance and the other the literacy rate. I hope that through the examination of the migratory movement and the education conditions, it becomes possible to perceive how the state border of Trianon affected the society of the border strip between the Nyírség and the Szatmár plain.

Források

Levéltári források

MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
VIII.248.	A Nagylétai Református Elemi Népiskola iratai (1908–1939).

Nyomtatott források

MSK Ús. 1. k.	A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1.)
MSK Ús. 42. k.	A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.)
MSK Ús. 69. k.	Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
MSK Ús. 83. k.	Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.)
Népszámlálás 1941. 2. k.	Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp., 1976.

Adatbázis

Buzgó [2020.]	Buzgó Gábor: A magyar–román határsáv vándormozgalma 1900–1941 adatbázis. [Debrecen, 2020.] *https://www.academia.edu/44836815/A_magyar_rom%C3%A1n_hat%C3%A1rs%C3%A1v_v%C3%A1ndormozgalma_1900_1941_adatb%C3%A1zis* (Utolsó letöltés: 2021. május 25.)

Szakirodalom

Demeter 2018. Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 145–194.

Demeter 2020. Gábor Demeter: Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010). In: Regional Statistics, 10. (2020) 1. sz. 23–59.

Demeter–Radics–Pénzes 2018. Demeter Gábor, Radics Zsolt, Pénzes János: Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 219–254.

Klinger 1969. A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Szerk.: Klinger András. Bp., 1969.

Koloh 2018. Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Szerk.: Bódy Zsombor. Bp., 2018. 9–46.

Pénzes 2018. Pénzes János: Fejlettségi különbségek és centrum–periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 85–116.

Pénzes 2020. János Pénzes: The impact of the Trianon Peace Treaty on the borderzones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary. In: Regional Statistics, 10. (2020) 1. sz. 60–81.

Pénzes–Deák–Hegedűs 2018. Pénzes János, Deák Attila, Hegedűs László Dávid: Perifériikusság és határmentiség Magyarországon. In: Falu – város – periféria: határon innen és túl. Szerk.: Pénzes János. Debrecen, 2018. 227–235.

Szilágyi 2018a. Szilágyi Zsolt: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 47–84.

Szilágyi 2018b. Szilágyi Zsolt: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 255–334.

Szilágyi 2018c. Szilágyi Zsolt: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. In: Századok, 152. (2018) 1. sz. 85–126.

Szilágyi 2021. Szilágyi Zsolt: A trianoni Alföld újraértelmezése. Lehetséges regionális történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusok a táj múltjának történelmiesítéséhez (1910–1930). In: Új Nézőpont, 8. (2021) 1. sz. 5–29.

Tatár 2013. Tatár Antal: A tanyavilág kialakulása és története Hajdúböszörmény határában 1944-ig. BA szakdolgozat. DE BTK. Debrecen, 2013.

Orbán Melinda

Az ungvári fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító állomás tevékenysége Kárpátalján a második világháború időszakában

Az emberi életre rendkívül jelentős hatást gyakorol a környezete, melynek részét képezik a különféle baktériumok és vírusok. Az általuk kiváltott betegségek hatását az életminőségre fontos megismerni, mind az egyénre, mind a társadalom egészére nézve. Magyarországon a 20. század első felében a hatósági orvosok munkájának nagy részét a fertőző betegségek megelőzése és az ellenük való védekezés képezte.

A járványos betegségek elleni fellépés – napjainkban is – minden ország legfontosabb egészségpolitikai célkitűzése. Mindamellett, hogy egy-egy betegség jelenléte egy ország gazdasági-társadalmi mutatóira is hatással van, az elsődleges szempont az emberi életre gyakorolt negatív hatásuk kivédése. Ezért fontos lépés a fertőző betegségek gyors felismerése, továbbá a már megbetegedett egyének szakszerű és gyors ellátása, adott esetben elkülönítése.[1] Éppen ilyen tevékenységet végzett a második világháború alatt az Ungváron felállított fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító állomás, amely az egészségügyi infrastruktúrát tekintve lemaradt országrészben hiánypótló tevékenységet látott el.

A két világháború között az első Csehszlovák Köztársaság kormánya számos olyan reformot hajtott végre, melyek a szociális biztonság kialakítása terén szinte egyedülállóak voltak a közép-európai térségben. Ezek között említhető a munkanélküli biztosítás, a szakszervezetek közhatalmi jogkörrel való felruházása, a kötelező nyolcórás munkaidő bevezetése, a gyermek- és női munka korlátozása, a lakásépítések állami támogatása stb. Azonban ezek a rendelkezések gyakran csak *de jure* érintették az ország egész területét, míg *de facto* kevesebb esetben valósultak meg. A regionális eltérések szembetűnőek maradtak az első világháború után újonnan létrejött állam fennállása alatt mindvégig. A reformok előnyei és hátrányai nem ugyanolyan mértékben érintették az ország egyes térségeit. A közegészségügy terén is jobbak voltak a viszonyok a cseh országrészen – több európai országhoz viszonyítva is –, míg a szlovák és a kárpátaljai területeken elég kezdetleges szinten álltak. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a Vörös Kereszt, a Masaryk Liga és az Országos Fiatalsággondozó Intézet tevékenysége, a kórházépítési és fejlesztési programok indítása. A fent említett területeknek a felzárkóztatására több szociálpolitikai és közegészségügyi intézkedés született az 1930-as évek végén. A második világháború kitörése előtti nemzetközi viszonyok kiéleződése, majd a háború megkezdése miatt ezeknek a gyakorlati jelentőségét az ország lakossága már nem élvezhette.[2]

Miután megváltozott a terület politikai hovatartozása, a közegészségügy területén jelentős eredményeket tudtak felmutatni a magyar adminisztráció által bevezetett szociálpolitikai intézkedések. Mindamellett, hogy távozott a személyzet, a csehszlovák közigazgatás az egészségügyi intézmények felszerelését is magával vitte. Ami egy rendkívüli helyzetet teremtett, az egészségügyi infrastruktúrának az újjászervezését mihamarabb meg kellett kezdeni. A már meglévő intézményekben a felszerelési tárgyak pótlására volt szükség, valamint újabb intézmények felállítására. Megindították az ingyen tej- és cukorakciót,

[1] Ongrádi et al. 2009. 69.
[2] Hámori 2001. 570–571.

az egészségház-építési programot, illetve a területen endémiásan fellépő betegségek felszámolására állomásokat állítottak fel. Újraszervezték a közegészségügyi köröket, megindította munkáját a védőnői szolgálat. A Stefánia Szövetség, a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szövetség és a Magyar a Magyarért Mozgalom mind tevékenyen részt vettek a terület integrálásában. Kárpátalját, részben a ruszin nemzet megnyerése céljából, részben az ottani rendkívül rossz viszonyok miatt, 1944-ig a magyar szociálpolitika első számú tevékenységi területének tekintette. Az egészségvédelem megszervezése lényegében lezárta a szociális intézmények átalakításának sorát, azonban ezek a lépések csak a terület felzárkóztatásának a kezdetét jelentették.[3]

Az 1930-as években az általános egészségvédelem egységes állami megszervezése a Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) hatáskörébe tartozott. Az átszervezéseket követően mint központi intézmény működött, amely 1942-re kialakította a hálózatát, így 16 fiókállomás, 7 malária állomás, 11 kórházi jogosítványos laboratórium és 1 oltóanyag termelő állomás tartozott a felügyelete alá. Ungváron az egészségügyi infrastruktúra kiépítése során közegészségügyi fiókállomást, oltóanyag termelő intézetet, fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító, illetve malária állomást létesítettek.[4]

Az intézmények az Egészségházban kaptak elhelyezést. Az épület még az 1930-as években létesült a Rockefeller Alapítvány támogatásával. Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a *Dům lidového zdraví v Užhorodě* (népegészségügyi ház) nevet viselte a két szárny- és egy középső háromemeletes részből álló épületegyüttes. Személyzeti lakások, rendelők, laboratóriumok nyertek benne elhelyezést. Az Ungváron felállított, több egészségügyi intézményt magába foglaló komplexum élére Kun Lajos orvost,[5] higiénikust és egyetemi tanárt nevezték ki. A járványok visszaszorítására megalkotott jogszabályok és rendelkezések gyakorlati végrehajtóivá a helyi fiókállomások váltak.[6] Így az Ungváron létrehozott intézmények az egészségügyi infrastruktúra alapját képezték volna a jövőre nézve. Emellett a terület felzárkóztatását célozta, valamint a valós problémákra is alternatívát kínált.

A 20. század elején több betegség endémiás jelenlétéről beszélhetünk. A tartósan és rendszeresen előforduló betegségek közé tartozott a malária (váltóláz), a tüdőtuberkulózis (gümőkór, *Tuberculosis*), a kanyaró (*Morbilli*), a torokgyík (diftéria, torokpenész), a has-

[3] Jäger 1938. 351–352.; Johan 1939. 9–10.; Hámori 2001. 611–613.; Kapronczay 2008. 278.

[4] Kiss 2004. 132–133.; Johan 1939. 9–10.; Gyáni 1994. 18.; Bielek 1943. 360–361.; Kapronczay 2008. 278.; Hahn 1989. 36.; Keresztes-Fischer 1942. 18–20.; Cora 2015. 103–104.; Straub 2001. 446–447.; Simonovits 1970. 19.; Melles 2010. 34.; Szabó 2014. 188.; Tomcsik 1940a. 4–7.; Körlevél 1941. 3–16.; MRT 1939.; MRT 1941.; KTÁL 42. fond, 1. op. 392. od. zb. 1–5., 393. od. zb. 1–6., 394. od. zb. 1–14., 397. od. zb. 2., 398. od. zb. 1–5., 399. od. zb. 1–7., 401. od. zb. 1–5., 1150. od. zb. 1., 1965. od. zb. 1–2., 3. op. 600. od. zb. 1–76., 601. od. zb. 1–72., 602. od. zb. 1–5.; 162. fond, 3. op. 1321. od. zb. 196.

[5] Kun Lajos (Mezőtúr, 1904. július 10. – Budapest, 1967. január 3.) – orvos, egyetemi tanár, az orvostudományok kandidátusa (1952). Ungváron 1939 és 1942 között az OKI kirendeltségének a vezetője, 1942 és 1947 között a kiütéses tífusz elleni oltóanyag termelő részleget vezette. 1947-ben visszatért Magyarországra, előbb az OKI szerológiai, majd a járványtani laborjának a vezetőjeként. Vizsgálati területei közé tartozott a környezeti higiénia, a település-egészségügy, az influenza-vírus és a kiütéses tífusz elleni szérum kutatása. Kapronczay 2004. 166.

[6] Dunántúl 1939.; Esti Ujság 1939.; Kárpáti Hiradó 1941.; Kun 1941. 1–4.; Kun 1948. 1–2.; Tomcsik 1940b. 125.; Tomcsik 1941. 3.; Tomcsik 1943. 195.; Hámori 2006. 171.; Jäger 1938. 351–352.; Hrbek 2013. 9.; MRT 1939.; MRT 1940.; MRT 1941.; PSPČR

tífusz (*Typhus abdominalis*) és a kiütéses tífusz (*Typhus exanthematicus*, flekktífusz). A gyermekkori fertőző betegségek közül a skarlát (vörheny) és a *pertussis* (szamárköhögés). Ezek hatására indokolttá vált a járványügyi munka országos kiterjesztése, a fertőző betegségek megelőzése, az egységes központi irányítás megszervezése.[7] A malériának kedveztek a természetföldrajzi tényezők. A kiütéses tífusz régóta ismert fertőző betegség volt, amelyet leginkább a háborúkhoz kötnek. Azonban a háború nem közvetlen oka a megjelenésének, csupán nagymértékben előmozdítja elterjedését. Az alacsony egészségügyi és higiéniás kultúrának köszönhetően fellépő betegségek egy-egy ország fejlettségi mutatóinak meghatározásában is szerepet játszanak – napjainkban is. Ezek közé tartozott a hastífusz, ami 1931–1944 között évente átlagosan 5 ezer megbetegedést okozott országosan. A tífusz gyakorisága és a környezeti higiéné elmaradottsága között szoros összefüggés fedezhető fel, mint ahogy általában az enterális betegségekkel kapcsolatban. Mindez elősegítette a vérhas (dizentéria) és a kanyaró elterjedtségét. A járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás (*Meningitis cerebrospinalis epidemica*) az 1939–1940-es évektől egész Európában emelkedő tendenciát mutatott.[8] A fertőző betegségek megakadályozásának legfontosabb feladatai közé tartozott a beteg kiemelése a környezetéből és a kórházba szállítása. Tehát szükségszerűvé vált létrehozni a területen egy fertőtlenítő és fertőzőbeteg-szállító állomást, amely a fent említett problémák felszámolásában és feladatok ellátásában hatékonyan részt tudott venni. A továbbiakban ennek az Ungváron felállított állomásnak a tevékenységét ismertetem.

A csehszlovák kormányzat alatt hasonló szerepet töltött be az állami diagnosztikai állomás mellett tevékenykedő járványügyi gépkocsi oszlop, amely a már említett „népegészségügyi ház" nevet viselő épületnek a középső, kisebb szárnyrészében volt elhelyezve. A felszerelésük több betegszállító gépkocsiból és gépkocsira szerelhető fertőtlenítő gőzkazánból állt. Nagyobb hangsúlyt fektettek a helyszíni munkára, mint a kutató munkára. Ezért elég nagy személyzettel volt ellátva (járványorvos, fertőtlenítő egészségőrök), akik a helyszínre kiérkezve megtették a szükséges intézkedéseket. Azonban csak olyan községekbe látogattak ki, amelyek megfelelő bekötőutakkal rendelkeztek. A terület infrastruktúrája miatt kevesebb helyszíni kiszállást tudtak megoldani, de munkájukat megfelelően elvégezték. A területátadások után egy fertőzőbeteg-szállító gépkocsi és egy fertőtlenítő kazánkocsi maradt hátra. A magyar belügyminisztérium az üzembe helyezését államsegély keretében valósította meg. Fertőzőbeteg-szállító állomás Kárpátalján csak Ungváron volt felállítva, amely térítésmentesen végezte a betegszállítást. A további mentőállomások a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete kötelékébe tartoztak, és nem minden esetben voltak berendezve fertőzőbeteg szállításához, illetve szállítási díj megfizetése mellett lehetett igénybe venni azokat. A közegészségügyi szolgálat ellátásával, a szegénybetegek látogatásával és a heveny-fertőző betegségek elleni védekezéssel kapcsolatosan felmerült utazási költségek a várost, illetve a községet terhelték. A fertőzőbeteg-szállítás államosítása az 1940-es évek elején ment végbe. A 342.356/1941. XV. B. M. rendelet értelmében az addig Ung vármegye fenntartásába tartozó intézmény 1942. január

[7] Pápay 1998. 106.; Melles 2010. 34.; Kertai 2005. 19.; Darányi 1940. 55., 87.; MNL OL K150 4268. cs. XV. k. 10. t.

[8] Kiss 2006.; Bakács 1959.; Tomcsik 1940b.; Tomcsik 1941.; Tomcsik 1943.; Kerbolt 1943.; Kertai 2005.; Kapronczay 2008.; Kapronczay 2010.; Darányi 1940.; Mezey 1938.; Mezey 1939.; Veres 1964.; Makara–Mihályi 1943.; Petrilla 1943.; Kellner 1939.; Dreguss 1942.; KTÁL 725. fond, 1. op. 364. od. zb. 85.; 340. fond, 1. op. 75. od. zb. 14., 17.; 340. fond, 3. op. 96. od. zb. 1.

1-től kezdve, mint *Magyar Királyi Fertőtlenítő és Fertőzőbeteg Szállító Állomás* működött tovább. A hatásköre Ung vármegye, valamint az ungi és a beregi közigazgatási kirendeltség területére terjedt ki.[9]

A járványos betegségben szenvedő egyének kórházba szállítása és elkülönítése szinte folyamatosan problémákat jelentett. Így szükségesnek látszott a kórházba való beszállítás állami támogatása. Az állomás kidolgozta és életbe léptette azt a rendelettervezetet, amely a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesületétől függetlenül a fertőzőbetegek szállításáról államilag gondoskodott. Az Országos Mentőügyi Közlönyben megjelent éves jelentések szerint az Országos Mentőegyesülethez tartozó állomások létszáma folyamatosan bővült a visszacsatolt területeken létrehozottakkal. Kárpátalján Ungvár, Beregszász, Huszt, Munkács, Szolyva településeken hoztak létre hasonlókat. Ezeken kívül átmenetileg Aknaszlatinán, valamint szervezés alatt állt Felsővisón, Rahón és Nagyszőlősön. Több cikkben figyelmeztetnek a takarékosságra az egészségügyi felszerelést illetően, amelynek a beszerzését nemcsak anyagilag volt nehéz megoldani, mert egyes készítmények beszerzése teljesen lehetetlenné vált a háborús viszonyok miatt. Illetve a szállítási díjak is emelkedtek ezekben az években, ami újabb megterhelést jelentett a községeknek.[10] A vasúton történő betegszállítás szintén költséges és körülményes volt, mert csak külön kocsiban szállíthattak volna. A fertőző betegnek bérkocsin való szállítása tilos volt.[11]

Az állomás szigorúan csak a fertőző betegek kórházba szállítását látta el, a sérült vagy egyéb betegek számára a gépkocsi nem volt igényelhető. Igénylés esetén be kellett jelenteni a beteg nevét, a községet, a lakcímet, a betegség típusát, adott esetben a szállítandó betegek számát. A beteget a legközelebbi kórház fertőző osztályára szállították. Elsősorban a kiütéses tífusz, a hastífusz, a járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás, a gyermekbénulás, később a diftéria, a dizentéria és a skarlát fellépése esetében is engedélyezték az igénybevételét. Ebben az esetben a betegszállítás szükségességét a m. kir. tisztifőorvos állapította meg.[12] A betegszállítót a megbetegedést észlelő orvos az állomástól írásban vagy telefon útján igényelhette. Ezután az érintett községbe azonnal kiküldték. A kiérkezések nagyobb része has- és kiütéses tífuszban szenvedő személyekhez történt. Az elhelyezést nehezítette, hogy az állami kórházak nem rendelkeztek elegendő számú ággyal. Továbbá hátráltatta munkájukat az üzemanyaghiány és időnként a gépkocsi katonai szolgálatra való igénybevétele.[13]

A betegellátást segítő intézményi rendszer az alábbi létesítményeket foglalta magába:

A vidék lakosságát az ungvári, a beregszászi és a munkácsi kórház mellett az aknaszlatinaiban és a nagyszőlősiben tudták ellátni. Az említett kórházak mellett a felsővisói, a

[9] Palotai 1943. 1–4.; Kovács 1944. 110.; Tomcsik 1941. 189–190.; Tomcsik 1942. 53.; Tomcsik 1943. 202–203.; Kun 1942. 7.; Országos Mentőügyi Közlöny 1939., 1940., 1941., 1942.; MRT 1942.; MNL OL K150 4268. cs. XV. k. 9. t.

[10] Kovács 1944. 110.

[11] Palotai 1943. 1–4.

[12] Tomcsik 1941. 189–190.; Tomcsik 1943. 202–203.; Kun 1941. 4–6.; Kun 1942. 9–11.; Johan 1941. 691.

[13] Magyarországon hivatalosan a következő betegségek fennállása esetén igényelhettek betegszállítót: a kolera (*Cholera asiatica*), a hólyagos himlő (*Variola vera*), a kiütéses tífusz (*Typhus exanthematicus*), a hasi hagymáz (*Typhus abdominalis*), a járványos agy- és gerinchártya gyulladás (*Meningitis cerebrospinalis epidemica*), a gyermekbénulás (Heine-Medin, *Poliomyelitis anterior acuta*), az emberi veszettség (*Lyssa*), a takonykór (*Malleus*), az emberi lépfene (*Anthrax*). Tomcsik 1941. 189–190.; Tomcsik 1942. 176.; Tomcsik 1943. 203.; Kun 1942. 7–8.; Kun 1948. 3.; Makara–Mihályi 1943. 188–189.

máramarosszigeti kórházakat is említi a *Magyarország kórházairól és gyógyintézeteiről* szóló 1942-es kiadvány. A legnagyobb kórház az ungvári volt. A legtöbb kórházban belgyógyászati, sebészeti, gyermekgyógyászati, bőr- és nemi betegek, elmebetegek, fertőző betegek és tüdőbetegek elhelyezésére szolgáló osztályok voltak kialakítva. Azonban a lakosság intézeti betegellátása nem volt kielégítő a fekvőhelyek alacsony száma miatt. Ezek mellett az egészségügyi intézményi infrastruktúrához tartozott az ungvári bábaképző intézet, a munkácsi gyermekmenhely, a máramarosszigeti és munkácsi magánszanatórium, a remetevasgyári szülő- és gyermekgondozó.[14]

Megbetegedés	**1940**		**1941**		**1942**	
	Kiszállások száma	Szállított betegek száma	Kiszállások száma	Szállított betegek száma	Kiszállások száma	Szállított betegek száma
Kiütéses tífusz *(Typhus exanthematicus)*	14	43	27	102	556	132
Heine-Medin-féle gyermekbénulás (*Poliomyelitis anterior acuta*)	7	7	2	2	9	11
Hastífusz (*Typhus abdominalis*)	47	83	37	71	74	1
Járványos agy- és gerinchártya gyulladás (*Meningitis cerebrospinalis epidemica*)	19	30	7	7	8	176
Torokgyík (Diftéria)	4	4	1	1	1	13
Vérhas (Dizentéria)	12	38	5	5	6	1
Skarlát (Vörheny)	9	11	4	4	4	15
Szepszis (Vérmérgezés)	4	4	–	–	–	–
Kanyaró (*Morbilli*)	–	–	1	1	–	–
Összesen	**116**	**220**	**84**	**193**	**658**	**353**

1. táblázat. Az állomás által végzett fertőzőbeteg-szállítások 1940–1942 között.[15]

[14] Scholtz 1942. 50–51.; Szabó 2014. 189.
[15] Kun 1942. 8.; Kun 1943. 7.; Tomcsik 1941. 190.; Tomcsik 1942. 176.; Tomcsik 1943. 203–204.

Az 1940-es években a kiütéses tífuszt terjesztő tetvek elleni védekezés a járvány nagyfokú elterjedése miatt vált fontossá. A mozgó tetvetlenítő járőröknek volt ebben kiemelkedő szerepe.[16] A tetvetlenítés céljára az egészségügyi kormányzat ún. *tetvetlenítő járőrök* felállítását határozta el. A 318.155/1942. XV. B. M. rendelet értelmében az országban 5 hasonló szervezet jött létre. Az 5 közül az egyiket az ungvári fertőtlenítő és fertőzőbetegszállító állomás keretébe utalták.[17]

A fertőtlenítő kazánkocsi helyszínre való kirendelése csak a legindokoltabb esetben vált lehetségessé, az illetékes m. kir. tisztifőorvos igénylése alapján.[18]

Kiszállás	**1940**	**1941**	**1942**
Ungvár	10	11	4
Működési terület	14	4	7
Összesen	**24**	**15**	**11**

2. táblázat. A fertőtlenítő kazánkocsi helyszínre való kirendelése 1940–1942 között.[19]

1941-ben a betegszállító kocsit két hónapig katonai célokra vették igénybe. A gépkocsi kijavítása hosszabb ideig tartott, emiatt mintegy 4 hónapig szünetelt a munkája. A legtöbb kiszállást a határ menti községekbe hajtották végre, ahol a lakosság körében elterjedt volt a kiütéses tífusz. A fertőtlenítés és a betegszállítások több szempontból is akadályozva voltak. Ugyanis az állomás számára megállapított motalkó nem állt rendelkezésre elegendő mennyiségben. Ezen kívül a működési terület állami kórházainak fertőző osztályán nem volt elegendő hely a betegek beutalásához. A kórházak pótágyakat állítottak fel és más osztályoktól vettek el helyeket. Rendhagyó módon a hastífuszból gyógyult beteget kétszeri negatív utóvizsgálat előtt bocsátották haza, hogy újabbat tudjanak felvenni a helyére.[20]

A fertőző betegek betegszállító járművel történő szállításáról meghatározott fertőző betegségek esetén az ungvári állomás gondoskodott. Fontos kiemelni, hogy elsőként végzett ingyenes betegszállítást. Összességében a fent említett problémák mellett ellátta feladatát a második világháború alatt. A terület egészségügyi infrastruktúrája kiépítésének az alappillérét jelentette, mivel a diagnosztika, az ellátás és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés hármasának egyikét képezte.

[16] Melles 2010. 46.
[17] Tomcsik 1943. 204.; Kun 1948. 3.
[18] Az 1943-as évben szintén végeztek kiszállásokat, azonban a jelentésben csak összesített adatokat találunk erre vonatkozóan. 1943-ban a járőr 189 munkanappal 39 községben dolgozott, és összesen 21 ezer személy és 3050 lakóház tetvetlenítését végezte el. Kun 1942. 8.; Kun 1943. 7.; Kun 1948. 3.; Tomcsik 1941. 190.; Tomcsik 1942. 176.; Tomcsik 1943. 203–204.
[19] Kun 1942. 8.; Kun 1943. 7.; Kun 1948. 3.; Tomcsik 1941. 190.; Tomcsik 1942. 176.; Tomcsik 1943. 203–204.
[20] Tomcsik 1942. 176.; Tomcsik 1943. 203.; Kun 1943. 7–8.

Melinda Orbán

The Activity of the Disinfection and Transport Station for Infectious Disease Patients in Uzhhorod in Transcarpathia during the Second World War

Combating epidemic is a key health policy objective in all countries. The purpose of patient transportation is to ensure access to healthcare in cases where this cannot be achieved by any other means. This is especially true in the case of infectious diseases. This activity was carried out by the disinfection and transport station for infectious disease patients that had been set up in Uzhhorod during the Second World War. In terms of the development of health infrastructure, it was filling gaps in the lagging part of the country.

Források

Levéltári források

KTÁL	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області)
42. fond	Az Ungi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944).
340. fond	A Huszti járás főszolgabírájának iratai (1939–1944).
725. fond	A Szolyvai Körjegyzőség iratai (1939–1944).
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 150	Belügyminisztériumi Levéltár. Általános iratok.
4268. cs. XV. k. 9. t.	4268. csomó. XV. kútfő. 9. tétel. Fertőtlenítő intézetek ügyei.
4268. cs. XV. k. 10. t.	4268. csomó. XV. kútfő. 10. tétel. Fertőző betegségekkel szembeni védekezéssel kapcsolatos féregirtás szabályozása.

Jogtárak, adattárak

MRT 1939.	Magyarországi rendeletek tára 1939. Bp., 1940. *https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=0&layout=s* (Utolsó letöltés: 2020. november 19.)
MRT 1940.	Magyarországi Rendeletek Tára 1940. Bp., 1941. *https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=0&layout=s* (Utolsó letöltés: 2020. november 20.)
MRT 1941.	Magyarországi Rendeletek Tára 1941. Bp., 1942. *https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=0&layout=s* (Utolsó letöltés: 2020. november 20.)
PSPČR	Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky. Digitalní repozitář.
	Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Digitální knihovna. 19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesně výchovy. *http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t0080_33.htm* (Utolsó letöltés: 2021. május 15.)
	Důvodová zpráva k návrhu finančního zákona a státního rozpočtu na rok 1935. *http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2750_02.htm* (Utolsó letöltés: 2021. május 15.)

Sajtóforrások

Dunántúl 1939. Pécsi tiszti orvos Kárpátalja egészségvédelmi szolgálata élén. Dunántúl, 29. évf. (1939), 161. sz., 1939. július 16. 3. *https://adt.arcanum.com/hu/view/Dunantul_1939_07/?pg=138&layout=s&query=eg%C3%A9szs%C3%A9gv%C3%A9delmi* (Utolsó letöltés: 2021. május 8.)

Esti Ujság 1939. Vitéz Kun Lajos lett a kárpátaljai egészségvédelmi szolgálat vezetője. Esti Ujság, 4. évf. (1939), 162. sz., 1939. július 16. 5. *https://adt.arcanum.com/hu/view/EstiUjsag_1939_07/?pg=190&layout=s* (Utolsó letöltés: 2021. május 8.)

Kárpáti Hiradó 1941. Kárpáti Hiradó, 18. évf. (1941), 238. sz., 1941. október 21. 2. *https://adt.arcanum.com/hu/view/Beregszasz_KarpatiHirado_1941_10/?pg=149&layout=s&query=Beregsz%C3%A1sz* (Utolsó letöltés: 2021. május 9.)

Országos Mentőügyi Közlöny

1939 A vidéken működő mentőállomások székhelyei. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 4. sz. 1.

Egyesületünk hálózatának kiterjesztése a felszabadult területekre. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 2. sz. 15.

Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 9. évf. (1939), 4. sz. 15–16.

1940 A szállítási díjak felemelése. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 4. sz. 7.

Jelentés az egyesület 1939. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 3. sz. 3.

Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 10. évf. (1940), 6. sz. 8.

1941 Jelentés az egyesület 1940. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 11. évf. (1941), 2. sz. 4.

Új mentőállomások. Országos Mentőügyi Közlöny, 11. évf. (1941), 5. sz. 8.

1942 Jelentés az egyesület 1941. évi működéséről és gazdálkodásáról. Országos Mentőügyi Közlöny, 12. évf. (1942), 3. sz. 5.

Szakirodalom

Bakács 1959. Bakács Tibor: Az Országos Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957. Bp., 1959.

Bielek 1943. Bielek Tibor: Tevékenységek a gyermekek érdekében a jóléti és egészségügyi bajmegelőzés terén. In: Gyámügyi és gyermekvédelmi közszolgálat. A VIII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közszolgálat útja 14.) Szerk.: Mártonffy Károly. Bp., 1943.

Birtalan 1989. Birtalan Győző: Az egészségügy története. Bp., 1989.

Cora 2015. Cora Zoltán: Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a második világháború idején, 1939–1945. In: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György és Pihurik Judit. Bp.–Pécs, (2015). 103–104.

Darányi 1940. Darányi Gyula: Közegészségtan. Fertőző- és népbetegségek. Járványtan. Bp., 1940.

Dreguss 1942. Dreguss Miklós: Mit kell tudnunk a kiütéses tífuszról. In: Egészség, 56. (1942) 2. sz. 48.

Gyáni 1994. Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Bp., 1994.

Hahn 1960. Hahn Géza: A magyar egészségügy története. Bp., 1960.

Hámori 2006. Hámori Péter: A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Szerk.: Bárdi Nándor, Simon Attila. Somorja, 2006.

Hámori 2001. Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). In: Századok, 135. (2001) 3. sz. 569–624.

Hrbek 2013. Antonín Hrbek: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. Podkarpatská Rus, 4. (2013) 8–9.

Jäger 1938. Jäger Gyula: A visszacsatolt Felvidék kórházai. In: Magyar Kórház, 7. (1938) 12. sz. 351–370.

Johan 1939. Johan Béla: A racionális egészségpolitika alapelvei. Bp., 1939.

Johan 1941. Johan Béla: A fertőző betegségek elleni küzdelem utolsó 10 éve Magyarországon. Bp., 1941.

Kapronczay 2004. Kapronczay Károly: Magyar orvoséletrajzi lexikon. Bp., 2004.

Kapronczay 2008. Kapronczay Károly: A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom. Bp., 2008.

Kapronczay 2010. A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., 2010.

Kellner 1939. Kellner Dániel: A Nobel-dijas orvosok élete és munkássága. Bp., 1939.

Kerbolt 1943. Kerbolt László: Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a reájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székfőváros szabályrendeletének kivonta. Bp., 1943.

Keresztes-Fischer 1942. Keresztes-Fischer Ferenc: Közegészségügyi politikánk irányelvei. In: A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közszolgálat útja 13.) Szerk.: Mártonffy Károly. Bp., 1942. 17–21.

Kertai 2005. Kertai Pál: Járványok és járványügy a magyar történelemben II. A XX. század eseményei a századfordulótól a második világháború végéig. In: Magyar Epidemiológia, 2. (2005) 1. sz. 13–24.

Kiss 2004. Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. In: Korall, 17. (2004) 107–137.

Kovács 1944. Kovács János: A mentés. Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete. Bp., 1944.

Körlevél 1941. Körlevél. A fertőző betegségek esetén végzendő laboratóriumi vizsgálatokra vonatkozóan. Kolozsvár, 1941.

Kun 1941. Kun Lajos: Adatok a meningitis cerebrospinalis epidemica járványtanához nagyobb számú gazdakutató vizsgálat alapján. Bp., 1941.

Kun 1942. Kun Lajos: A meningitis cerebrospinalis epidemica bacteriologiája. Bp., 1942.

Kun 1943. Kun Lajos: Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája. Bp., 1943.

Kun 1948. Kun Lajos: A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése. In: Népegészségügy, 29. (1948) 23. sz.

Makara–Mihályi 1943. Makara György, Mihályi Ferenc: Rovarok és betegségek. Bp., 1943.

Melles 2010. Melles Márta: Az Országos Epidemiológiai Központ hagyományai az Országos Közegészségügyi Intézetben (1927–1997). Bp., 2010.

Mezey 1938. Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim 1938. október 25.–november 27. In: Zöld Kereszt, 9. (1938) 9–10. sz. 166.

Mezey 1939. Mezey Margit: Kárpátalja. In: Zöld Kereszt, 10. (1939) 2. sz. 25–28.

Ongrádi et al. 2009. Ongrádi József, Vértes László, Kövesdi Valéria, Horváth Imre: A közegészségügy reformjáról a XX. század első felében. In: Egészségtudomány, 53. (2009) 4. sz. 66–73.

Palotai 1943. Palotai Tivadar: Fertőző beteg szállítás a gyakorlatban. In: Népegészségügy, 24. (1943) 4. sz.

Pápay 1998. Pápay Dénes: A „Johan Béla" Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997. Jubileumi évkönyv. Bp., 1998.

Petrilla 1943. Petrilla Aladár: A kiütéses tífusz időszerű kérdései. In: Orvosképzés, 33. (1943) 2. sz. 201–210.

Scholtz 1942. Scholtz Kornél: Magyarország kórházai és más gyógyintézetei az 1940. évben. Bp., 1942.

Simonovits 1970. Simonovits István: A magyar egészségpolitika 25 éve. In: Orvostörténeti Közlemények, 16. (1970) 54. sz. 19–38.

Straub 2001. Straub Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Szerk.: Faragó Tamás, Őri Péter. Bp., 2001. 445–457.

Szabó 2014. Szabó Katalin: Egészségügy a trianoni Magyarországon. In: Orvostörténeti Közlemények, 60. (2014) 226–229. sz. 183–200.

Tomcsik 1940a. Tomcsik József: A közegészségügy feladatai Felvidéken és a Kárpátalján. In: Zöld Kereszt, 11. (1940) 1. sz. 4–7.

Tomcsik 1940b. Tomcsik József: Typhus exanthematicus védőoltás. Orvosi Hetilap, 84. évf. (1940), 30. sz., 1940. július 27. 386.

Tomcsik 1941. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról. Bp., 1941.

Tomcsik 1942. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról. XV. évi jelentés. Bp., 1942.

Tomcsik 1943. Tomcsik József: Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról. Bp., 1943.

Veress 1940. Veress Miklós: Járványügyi helyzet Kárpátalján. In: Magyar Katonai Szemle, 10. (1940) 3. sz. 493–498.

Szőke Richárd Rajmond

A Bihari Múzeum Évkönyve XXV.
Szerk.: Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2020. 168. p.

A Bihari Múzeum 1974-ben nyitotta meg kapuit látogatói előtt Berettyóújfaluban, és 1976 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan megjelentette évkönyvét. Tették ezt azzal a szándékkal az intézmény egykori munkatársai, hogy bemutassák a közgyűjteményben zajló gyűjtő és feldolgozó munkát, valamint naprakész információkat szolgáltassanak a régió tudományos kutatásának eredményeiről. A múzeum jelenlegi kollégái is kötelességüknek érzik e hagyomány továbbvitelét napjainkban is, és a tények azt mutatják, szívesen fáradoznak a múltban megfogalmazott célok elérésén.

Csupán egy esztendő telt el a Bihari Múzeum előző évkönyvének megjelenése óta, és ismét egy újabb, immár a XXV. sorszámot viselő kötet látott napvilágot 2020-ban, mely az elmúlt évekhez hasonlóan önálló kiadványként jelent meg. 2017-ben jelentkezett utoljára összevont tanulmánygyűjteménnyel a bihari intézmény, azonban kiemelendő, hogy azóta minden évben új évkönyvvel tud előrukkolni. A jelen írásban ismertetett, hat munkát tartalmazó tanulmánykötet lefedi a régészet, a történelem, a néprajz, az irodalom és a muzeológia témaköreit.

Bocsi Zsófia a kötet első tanulmányában, a *Berettyóújfalu és környéke története az Árpád-korban* című munkájában nem kevesebbre vállalkozik, mint a Berettyóújfalu és közigazgatási határának területén egykor megtalálható települések bemutatására. A mai Berettyóújfalu és Berettyószentmárton területén a vizsgált korszakban négy település állt, Újfalu, a két Bolcs és Szentmárton, de a határterületen hajdanán megtalálható falvak ennél jóval nagyobb számban fordulnak elő. A szerző régészeti oldalról közelít a kutatáshoz, azonban felhívja a figyelmet az ilyen jellegű forráscsoport korlátoltságára, hiszen csak olyan helyekről származnak leletek, ahol folyt valamilyen földmunkával járó tevékenység. Ahol nem állnak rendelkezésre régészeti eredmények, ott az oklevelek és térképek szolgáltattak információt, de akad olyan falu is, melyet nem említ írott forrás, mindössze határnevekből ismerhetjük. Minden valaha a vizsgált területen fekvő település esetében részletes leírást olvashatunk, olyan adalékokat is megmutatva, mint a helységek neveinek lehetséges eredete. „*Berettyóújfalutól Bakonszegig a Berettyó folyó mentén nagyon sűrűn követik egymást a falvak, mintha fel lennének fűzve a folyóra*" – állapítja meg Bocsi Zsófia, jelezvén, hogy olykor csak egy út választotta el a településeket egymástól. A dolgozat szerzője írásában részletesen kitér a Csonkatoronyként ismert herpályi monostortemplom feltárásának történetére.

Gulyás László Szabolcs *Berettyóújfalu története a 13–15. században* című publikációja részben átfedést mutat Bocsi Zsófia munkájával, hiszen közel ugyanazon településeket mutatja be, azonban szembetűnő különbség az eltérő időintervallumon kívül a felhasznált források jellege is. Gulyás főleg fennmaradt oklevelekre támaszkodik tanulmányában, melyekből kirajzolódnak a vizsgált térség birtokjogi állapotai. Az érintett falvak egységes leíráson keresztül kerülnek bemutatásra, először a helyek lokalizációjára kerül sor, amennyire az információk engedik, ezután az írásos források alapján mutatja be a településeket, kiegészítve a régészet ezen területre vonatkozó eredményeivel. Ezekből tudhatjuk meg az első említések időpontját, illetve adatokat kapunk a birtokos viszonyok változásáról,

különböző peres ügyekről. A szerző a bemutatott települések közül nagyobb jelentőséget tulajdonít az 1273-ban először említett Herpálynak, mely bár nem a legnagyobb lélekszámmal bírt a térségben, mégis több utcával, több kocsmával, malommal és templommal is rendelkezett, illetve a térségben több birtokot is szerző Rozgonyiak tudatos birtokfejlesztési koncepciójának középpontjában is ez a falu állt.

A *Bihar vármegye műtétet javasol – Adalék az 1876. évi közegészségügyi törvény korai fogadtatásához* című forrásközlésben Brigovácz László azt az 1878-ban keletkezett előterjesztést és felterjesztést mutatja be, melyeket Bihar vármegye egészségügyi bizottsága indítványozott a kuruzslással szembeni szigorúbb fellépés érdekében. A szerző érdekes párhuzamra hívja fel a figyelmet, hiszen a korszakban egyre nagyobb számban bukkantak fel kuruzslással foglalkozók annak ellenére, hogy a törvényhatóság tudatosan szervezte az ellátást, fellépett a köztisztaság érdekében, az orvosok összehangoltan dolgoztak, megjelent az országos egészségügyet rendező törvény 1876-ban. E jelenséget a forrásközlő néhány, a térségben megtörtént esemény bemutatásával is alátámasztja. A közölt iratokban azt a felmerülő igényt láthatjuk, mely szerint érdemes lenne a törvényt úgy módosítani, hogy az ne tegyen különbséget az ingyenes vagy díjazásért cserébe történő kuruzsló tevékenység folytatása között. Azzal indokolják kérésüket, hogy egyrészt a díjazás elfogadásának bizonyítása akadályokba ütközhet, másrészt az egészségben történő károkozás független attól, hogy pénzért vagy ingyen csinálták. Továbbá nagyobb gondnak tartják a bizottság tagjai az egészségben, illetve az emberi életben okozott károkat, mint az anyagi vonatkozású veszteségeket. A törvényhatósági közgyűlés végül feliratban kérte a belügyminisztert, hogy az említett módosítások indítványozásával lépjen az országgyűlés elé.

Sándor Mária *Jakab Vilma levelesládájából II. – Adalékok Bihartorda két világháború közötti egyesületi életének és amatőr színjátszásának történetéhez nyomtatott meghívók alapján* című néprajzi forrásközlésével folytatja a Bihari Múzeum korábbi évkönyveiben indult sorozatot, hiszen ez már a negyedik írás a szerző tollából, mely Jakab Vilma, egy bihartordai háziaszszony személyes irattárának egy szeletét dolgozza fel. Ez alkalommal 13 darab színielőadásokra és mulatságokra szóló nyomtatott meghívó kerül közlésre, ezen események szervezői nagyrészt bihartordai egyesületek voltak. Sándor Mária kellő alapossággal veszi górcső alá mind a meghívókat, mind a rendezvényeket, így kapunk információkat a szervezőkről, a nyomdákról, a meghívók grafikai megoldásairól, valamint a rendezvény helyszíneiről, időpontjairól, műsorairól, közreműködőkről és a belépőjegyekről. A vizsgált eseményeken előadott színművek a vígjáték, a bohózat és a parasztkomédia műfajaiból kerülnek ki főleg, olykor szavalatokkal, énekekkel színesítették programjaikat, de közös jellemző a műsorszámokban, hogy a szereplők, a fellépők a helyi lakosok közül kerültek ki. A szerző kiemelt jelentőséget tulajdonít az amatőr művészeti tevékenységet folytató önszerveződő egyesületeknek, amelyek Bihartordán is biztosították annak lehetőségét, hogy a publikációban tárgyalt kulturális események megvalósulhassanak.

Bakó Endre *„Megmaradni híven bihari legénynek" – Dutka Ákos és a szülőföld* című irodalomtörténeti írásában a nagyváradi születésű költő bihari hagyománytudatát megjelenítő verseit teszi a vizsgálat tárgyává. Dutka neve nem ismeretlen az irodalomtudomány számára, hiszen Juhász Gyulával és Babits Mihállyal együtt szervezték a *Holnap* című antológiát, valamint Adyval ápolt baráti viszonyt. Bakó lírai időutazásra invitálja az olvasót, így a számos versrészletet tartalmazó tanulmány a költő első, 1904-es szárnypróbálgatásaitól mutatja be Dutka útját egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig, ezáltal válik köny-

nyen nyomon követhetővé, hogy a szülőföld témája szinte végig jelen van a költő életében. A korszak nagyjainak véleményei sincsenek véka alá rejtve, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád kritikáiba is rövid bepillantást nyerhetünk. Önálló monográfia, illetve egész munkásságát lefedő versgyűjtemény eddig nem jelent meg, de a dolgozat szerzője szükségét érzi e hiány pótlásának, továbbá Bakó hangsúlyozza, hogy Dutka Ákos bihariságát sorsélményként éli meg, ezért olyan bihari költőkkel lenne illendő együtt említeni, mint Nadányi Zoltán vagy Barsi Dénes.

A kötetet Török Péter múzeumvezető *Beszámoló a Bihari Múzeum 2019. évi tevékenységéről* című írása zárja, melyben több aspektusból is összegzésre kerül az intézmény 2019-ben folytatott működése. A személyi állománnyal kapcsolatban felmerülő kérdések ismertetése után a beszámolóból kiderül, hogy a múzeumnak pályázati források útján van lehetősége fejleszteni informatikai eszközparkját, megújítani állandó kiállításait, megjelentetni új kiadványait. Annak ellenére, hogy *A Sárrét vízivilága* nevű néprajzi terem munkálatai befejeződtek, a látogatók előtt azonban még nem ismert ez a kiállítás az épület még zajló felújításának következtében. Megtudhatjuk, hogy a zárva tartás ellenére 21 rendezvény valósult meg a 2019-es esztendőben, ebből 14 volt a Bihari Múzeum saját szervezése, és az oktatási intézményekkel történő együttműködésnek köszönhetően számos tudományos-ismeretterjesztő előadást tartottak. A múzeumvezető fontosnak tartja az online térben való megjelenést, mely nélkülözhetetlen a 21. században való érvényesüléshez, e területen is pozitív irányú változások történtek, kiemelve a Berettyóújfalu Topotéka internetes portált, amely csak egy példája a berettyóújfalui közgyűjteményben zajló minőségi munkának.

Az évkönyv újra elérte célját, hiszen ismételten friss eredményeket kaphattunk a Biharral kapcsolatos aktuális kutatásokból, ezúttal is bepillantást nyerhettünk a közgyűjtemény zárt ajtók mögötti, ám mégis eseménydús munkájába. Ez a megjelenési formátum továbbra is megfelelő keretet biztosít a kutatóknak és a múzeumnak egyaránt, ezért is fontos időről időre a Bihari Múzeum évkönyvének megjelenése részint a diskurzusban résztvevők, részint a témával ismerkedők számára.

Szerzőink figyelmébe

A tanulmányok maximum 40000 karakter,
a műhelymunkák maximum 20000 karakter,
a forrásközlések, adattárak és honismereti írások maximum 40000 karakter,
a recenziók maximum 5000 karakter terjedelemben kerülnek közlésre.

A kéziratokat doc formátumban, az illusztrációkat mellékelve, PDF, illetve JPG formátumban kérjük eljuttatni az impresszumban megadott e-mail címre. Amennyiben ezt a terjedelem nem teszi lehetővé, előzetes egyeztetést követően vesszük át a szerzőtől.

Kérjük, hogy a közölni kívánt illusztrációk közlési engedélyét is csatolják a megküldésre kerülő kézirathoz!

A folyóirat kiadványkészítési gyakorlatát elfogadott szerkesztői és kiadói normakönyvek előírásaival összhangban alakította ki, ezért csak a követelményeknek megfelelő apparátussal ellátott dolgozatokat fogad be és jelentet meg.

Felhívjuk tisztelt szerzőink figyelmét, hogy a leadott kéziratok kapcsán felmerülő valamennyi szerzői és tulajdonjogi kérdésben (például illusztrációk tulajdonjoga) a felelősség a kézirat készítőjét terheli!

http://ujnezopont.com